

İçindekiler Tablosu

<u>Timur Devri</u>	2
<u>Şahruh Devri</u>	4
<u>Uluğ Beg Devri</u>	5
<u>Abdüllâtif Devri</u>	7
<u>Abdullah Devri</u>	7
<u>Ebû Said Devri</u>	8
<u>Hüseyin Baykara Devri</u>	9
<u>İdarî, İktisadî ve Kültürel Durum</u>	12
<u>1. Devlet Teşkilâtı</u>	12
<u>A - Hâkimiyet Anlayışı</u>	12
<u>B - Hükümdar Ailesi</u>	12
<u>C - Ordu Teşkilâtı</u>	13
<u>D - Maliye</u>	14
<u>E - Hakim-Daruga ve Diğer Memuriyetler</u>	15
<u>2. İmar Faaliyetleri</u>	16
<u>3. Ziraî ve Ticarî Faaliyetler</u>	17
<u>4. Resim ve Süsleme</u>	21
<u>5. Musiki</u>	22
<u>Dipnotlar</u>	23
<u>Kaynaklar</u>	25

Prof. Dr. İsmail AKA

Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Timur Devri

Cengiz Han, ülkesini taksim ederken, Türkistan, oğlu Çağatay'ın hissesine düşmüştü. Timur'un doğduğu tarihlerde (736/1336), Çağatay Hanlığı sarsıntı geçirmekte idi. Hâkimiyet Cengiz Han soyundan gelen hanlardan çok, kabile reislerinin elinde bulunuyordu. İlk defa 1360 yılında adından söz edilmeye başlanan Timur, 1370 yılında Mâverâünnehir'e hâkim olarak, Semerkand'da tahta oturmuştu. Bu sırada İran parçalanmış bir durumda idi. Merkezi Herat olmak üzere Horasan'da Kertler, merkezi Sebzar olmak üzere Horasan'ın batı taraflarında Serbedarlılar, merkezi Curcan olmak üzere Bistam, Damgan ve Simnan yöresinde Toga Timurlular, merkezi Şiraz olmak üzere Fars ve Kirman taraflarında Muzafferliler, merkezi Bağdad olmak üzere Irak-ı Arab, Irak-ı Acem ve Âzerbaycan'da Celâyirli hâkim hüküm sürüyorlardı. 1380 yılına gelindiğinde Horasan, Serbedarlılar, Toga Timurlular, Kertler ve Muzafferliler arasındaki mücadeleler dolayısıyla karışık bir durum arz etmekte idi. Bu bakımdan bölgenin ele geçirilmesi Timur için zor olmadı.¹

Horasan'a seferleri sırasında İran'ın durumunu daha yakından gören Timur, 1386 yılında bu ülkeyi ele geçirmeye karar vererek Semerkand'dan hareket etti. Üç Yıllık Sefer (1386-1388) diye anılan² bu sefer sırasında Timur, Âzerbaycan'a gelerek, Karabağ'da konmuştu.

O'nun, Kuzey İran ve Âzerbaycan'ı ele geçirmesi, vaktiyle Cuci (Coçi) ulusu ile İlhanlılar arasında olduğu gibi, bu bölgede yeni çatışmaların başlamasına yol açacaktı. Zira Timur'un desteğiyle Altın Orda'da (Altınordu) hâkimiyeti ele geçiren Toktamış, artık Timur'a kafa tutmaya başlamıştı. Ne Timur'un, ne de Toktamış'ın zengin Âzerbaycan'ı kendi arzuları ile terk etmeyecekleri muhakkaktı. İlk Altın Orda hanları zamanında olduğu gibi, şimdi de Toktamış, Memlûk sultanına bir elçilik heyeti göndermişti. Timur'un İran'da kuvvetlenmesi ihtimaline karşı, Altın Orda ile Mısır arasında bir ittifak hazırlandığı daha sonraki olaylardan anlaşılmaktadır. Zira taraflar aralarında er-geç bir savaş çıkacağını biliyor ve buna hazırlanıyorlardı.

Güney İran'da Şiraz'ı kuşatmakla meşgul olduğu bir sırada, Toktamış'ın, Sir Derya kıyısındaki şehirleri ele geçirmeye kalkması üzerine 1391 yılı başında harekete geçen Timur, Yesi, Karaçuk ve Sayram üzerinden bozkırı da aşınca Uludağ'a vardı. O, burada bu seferin hatırası olmak üzere bir kitâbe dikilmesini emretti.³ Taraflar nihayet 20 Haziran 1391 tarihinde Kundurca (Kunduzca) mevkiinde karşılaştılar ve savaş Timur'un zaferiyle sona erdi. Lâkin bu yenilgi Toktamış'ın kaderini belirlememişti.

Toktamış'a karşı sefer sırasında yanındaki bazı yerli hâkimlerin onun yokluğundan yararlanarak kendisine yüz çevirmeleri üzerine Timur, 1392 yılı yazında Beş Yıllık Sefer (1392-1396) diye anılan⁴ sefere çıktı ve Ceyhun'u geçerek, İran üzerinden Şiraz'a gelip Muzafferliler hanedanına son verdi. Böylece o, Irak-ı Arab'a gelip Bağdad kapılarına dayanmış bulunuyordu. Bu sırada henüz Orta Anadolu'da hâkimiyetini sağlamlaştıramamış bir Osmanlı Devleti; Sivas-Kayseri bölgesinde Kadı Burhaneddin, birçok mücadeleden sonra Osmanlı hâkimiyetini tanıyan Karamanoğulları; Doğu Anadolu'da Erzincan emirliği ve Karakoyunlular; Maraş dolaylarında Dulkadirli ve henüz kuruluş halinde olan Akkoyunlular hüküm sürüyordu. Kısacası Anadolu'da siyasî bir birlik bulunmuyordu. Dikkate değer tek siyasî varlık Memlûk devleti idi. Malatya'ya kadar hâkimiyeti uzanan bu devlet Anadolu'daki olaylarda söz sahibi idi. Fakat iç mücadeleler bu devleti de yıpratmaya başlamıştı.

TİMURLULAR

Timur'un Bağdad kapılarına gelip dayanması birçok devlette huzursuzluklara yol açtı. Bu tehlike karşısında Osmanlılar, Memlûkler, Altın Orda ve Sivas'ta tedbirler alınırken, Anadolu beyliklerinde sevinç havası esmeye başlamıştı. Yaklaşan tehlike Bâyezid, Berkuk, Toktamış ve Kadı Burhaneddin'i birbirine yaklaştırmış, fakat Erzurum'a kadar gelen Timur, birdenbire dönerek, Toktamış üzerine yönelmişti. Taraflar 15 Nisan 1395 tarihinde Terek ırmağı kıyısında karşı karşıya gelmişlerdi. Savaşı Toktamış kaybetmekle birlikte ele geçirilememişti. Bu ise Timur'un canını sıkıyordu. Zira geniş topraklara ve zengin kaynaklara sahip olan Toktamış'ın yeniden mücadeleye girişmesinden çekiniyordu. Bu yüzden Özü (Dnepr) taraflarına giderek Toktamış'a taraftar olan bu kabileleri yağmalayıp Balkanlara doğru sürdükten sonra, kuzeye Ten (Don) ırmağına doğru yöneldi. O, Moskova'ya kadar yürümüş, dönüşte zengin Azak, Haç Tarhan (Ejderhan) ve Berke Sarayı üzerine gitmiş, buraları da yağmalayıp yakmıştı. Bunları yapmakla Timur, Altın Orda'ya kesin darbeyi indirmeyi düşünüyordu. Bu savaşın önemi gerçekten büyüktür. Böylece beş yıl içinde Altın Orda'ya iki büyük darbe vurulmuş, bundan sonra Altın Orda ikinci derecede bir devlet durumuna düşmüştü. Ayrıca bu savaş Orta Asya, Güneydoğu Avrupa ve Rusya için pek önemli bir hadise teşkil eder. Timur farkında olmadan Ruslara yardım etmişti. Zira artık Altın Orda hanları, Moskova knezleri için bir tehlike olmaktan çıkmıştı.

Timur daha Beş Yıllık Sefer sırasında Anadolu'ya girip, Sivas'a doğru ilerlerken birdenbire dönüp, dördü ittifakın bir kolu olan Toktamış üzerine giderek onu etkisiz hale getirmişti. O, Toktamış üzerine yeniden Orta Doğu'ya dönmek niyetiyle gitmişti. Zira Toktamış'a galip geldikten sonra, 1395 / 96 yılı kışında Şirvan'da Samur ırmağı kıyısından Bâyezid'e gönderdiği mektubunda niyetlerini açıkça ortaya koyuyor, Berkuk ile Kadı Burhaneddin'e haddini bildireceğini söylüyor, Bâyezid'i de tehdit ediyordu. Ancak onun ittifakı parçalama çabaları bir sonuç vermemiş, Altın Orda seferinden dönüşte Hint seferine girişmesi (1398-1399), ittifak üyeleri arasındaki bağları da bir süre için gevşetmişti.

Timur'un yokluğunda müttefikler, Timur'u Anadolu ve Suriye üzerine yürümeye teşvik eden veya onunla iş birliği yapanlarla mücadeleye başladılar. Bu arada Karakoyunlular ve Celayirliiler de eski yurtlarına yeniden sahip olmak için Timurular ile mücadeleye başlamışlardı. Lâkin Kadı Burhaneddin'in 1398 yılı yazında Akkoyunlu begi Kara Yülük Osman Beg tarafından öldürülmesi bölgede sağlanmış olan iş birliğinin de sonu olmuş ve Timur'u oldukça sevindirmişti.

Kadı Burhaneddin'in ölümü üzerine Bâyezid, doğuya doğru yayılma enegelinin ortadan kalktığını görerek harekete geçmiş, hatta hareketlerini Memlûklere ait topraklar üzerine de yöneltmişti. Böylece dostluk yerini düşmanlığa bırakmıştı. Kadı Burhaneddin'in yerini doldurmak isteyen Bâyezid, dostlarını kaybetmiş bulunuyordu. 1397 yılında Karamanoğlu'nu yenen Osmanlı sultanı Konya, Larende ve Aksaray'ı ele geçirmiş, Kadı Burhaneddin'in öldürülmesi üzerine de önce Amasya'yı, ardından Sivas'ı kendi topraklarına katmıştı. 1392 yılında Memlûk hükümdarı da ölünce, bundan yararlanan Osmanlı sultanı, Fırat bölgesine inerek Malatya, Darende ve Divriği'yi işgal etmişti. Böylece o, Anadolu'nun siyasî birliği yolunda büyük adımlar atmış, fakat Timur'a karşı savunmada yalnız kalmıştı.

Hindistan seferini de başarı ile sonuçlandıran Timur, bir süre Semerkand'da kaldıktan sonra yeniden İran'a yöneldi. Esasen daha Samur ırmağı kıyısından Bâyezid'e gönderdiği mektubunda tekrar geleceğini bildiriyordu. Kadı Burhaneddin ve Berkuk'un

art arda ölmeleri, Memlûk Devleti içindeki mücadeleler ile Bâyezid'in silah zoru ile gerçekleştirdiği ilhakin bölgede yarattığı hoşnutsuzluk, Timur'un pek büyük bir güçlük ile karşılaşmayacağını gösteriyordu.

Bütün bu şartları değerlendiren Timur, 1399 yılı Eylül ayında batıya doğru yeniden sefere çıktı. Yedi Yıllık Sefer (1399-1404) adı verilen⁵ bu seferde o, Suriye'ye gelerek Halep, Hama, Humus ve Dımaşk gibi şehirleri ele geçirerek, Memlûklere ağır bir darbe indirmiş, ardından Bağdad üzerine gidip burasını da tekrar fethettikten sonra Tebriz'e gelmişti.

Osmanlı sultanı ile Timur'un aralarında gidip - gelen elçi ve mektuplar vasıtasıyla anlaşmaları mümkün olmadı. 1396 yılında Niğbolu'da Haçlı ordularını perişan eden Bâyezid İslâm dünyasında kazandığı şöhret ve gururuna mağlup olmuş Timur'un tehditlerine aldırış etmediği gibi kendisi de tehdiye başlamıştı. Timur, kabulü mümkün olmayan isteklerde bulunmakta, bunlar ise Bâyezid tarafından geri çevrilmekte idi. Esasen bunlar kabul edilse bile, bunu yeni isteklerin takip edeceği açıktı. Çünkü o, barış perdesi arkasından Bâyezid'i kışkırtarak, İslâm dünyası nazarında sorumluluğu ona yüklemek istiyordu. Nihayet Timur 1402 yılı Mart ayında Âzerbaycan'dan Anadolu'ya doğru harekete geçti. Kemah, Sivas, Kayseri, Kırşehir yoluyla Ankara'ya gelmişti. Bundan henüz altı yıl önce Osmanlı Devleti ağır bir imtihandan parlak bir zaferle çıkmıştı. 1396 Niğbolu Zaferi bir tesadüf değildi. Ankara Savaşı'nda (Temmuz 1402) Osmanlı ordusu yenilerek dağıldı. Bu hengamede devlet ileri gelenlerinden her biri bir şehzadeyi yanına alarak kaçmış ve Bâyezid ise tutsak düşmüştü.⁶ Böylelikle onun büyük devlet olma hayal ve gayretleri birdenbire son bulmuştu. Bâyezid'in yenilgisiyle sona eren bu savaş ile, Bizans İmparatorluğu elli yıl kadar daha varlığını sürdürme imkanına kavuşmuş,⁷ Rumeli'nde fetihler durmuş, şehzadeler arasındaki hâkimiyet mücadelesi ve Timur tarafından Anadolu beyliklerinin yeniden canlandırılması yüzünden Anadolu'nun birliği bozulmuştur.

Anadolu beyliklerini canlandırdıktan sonra Semerkand'a dönen Timur'un Çin'e doğru çıktığı yeni bir sefer sırasında ölümü (18 Şubat 1405), kurduğu devletin kaderi üzerinde büyük bir tesir yaptı. Cengiz Han'ın ölümünden sonra bütün arzuları yerine getirildiği halde, Timur'un vasiyetine asla uyulmamıştır. Timur'un, torunu Pir Muhammed'i veliâhd tayin ettiği bilinmekle birlikte kimse onun hükümdarlığını tanımamış ve adına sikke kestirmemiştir.

Şahruh Devri

Timur'un ölümü sırasında yanındaki begler başlangıçta yarıda kalan sefere devam etmeye karar vermişler, lâkin ölüm haberinin orduda yarattığı karışıklıktan dolayı bundan vazgeçerek Semerkand'a dönme kararı almışlardır. Ancak bu begler daha bir gün önce vasiyetin muhakkak yerine getirileceğine dair Timur'a söz verdikleri halde, Pir Muhammed'in Kandahar'dan gelmesinin epeyce bir zamanı gerektireceğini ifade ile, Semerkand'ın Şahruh'a tesliminin uygun olacağını ifadeye başlamışlardı. Timur'un Otrar'da ölümü üzerine beglerden bazıları torunu Halil Sultan'ı hükümdar ilan ederek başkent Semerkand'a girmişler ise de, Halil Sultan'ın bu hâkimiyeti pek uzun sürmedi. 1409 yılında Timur'un küçük oğlu Şahruh Semerkand'ı ele geçirip Mâverâünnehir'e hâkim olunca, Timur'un mirası için girişilen hâkimiyet mücadeleleri de hemen hemen sona ermiş oldu.⁸

TİMURLULAR

Şahruh, ardından Harezm bölgesini de ele geçirdikten sonra (1413), serbest kalarak gözünü batıya çevirmişti. Aynı yılın güzünde Herat'tan hareket eden Şahruh yeğeni İskender'e Âzerbaycan'ı Karakoyunlulardan kurtaracağını bildirerek, ordusu ile kendisine katılmasını buyurmuştu. Ancak İskender bunu reddedince Şahruh, Tebriz yerine Isfahan üzerine yürümenin daha uygun olacağına karar vererek, buraya gelmiş ve şehri ele geçirerek Herat'a dönmüştü (1414). 1416 yılında Şahruh, Fars bölgesine kadar uzanan başarılı bir seferde bulunmuş ve böylelikle Acem Irak'ı ve Güney İran'da Şahruh'un hâkimiyetini tanımak istemeyen Ömer Şeyh'in oğullarının nüfuzuna kesin olarak son verilmişti.

1420 yılına gelinceye kadar Şahruh, babasından kalan ülkenin büyük bir kısmında hâkimiyetini pekiştirmekle birlikte, batıda henüz ciddi hiçbir faaliyette bulunamamıştı. Timur'un ölümü üzerine yeniden siyasî sahnede görünen Karakoyunlu Yusuf Beg, bir yandan oğlu Miranşah ve torunu Ebubekir'i üst üste iki kere yenerek (1406 ve 1408), birincisinin ölümüne ve ikincisinin kaçmasına sebep olurken, öte yandan eski arkadaşı Celâyirli Sultan Ahmed'i ortadan kaldırmak suretiyle (1410), Âzerbaycan'a kesin olarak hâkim olunca, Timurluların tehlikeli bir komşusu halini almıştı. Üstelik Ankara Savaşı'ndan sonra parçalanan Osmanlı Devleti yeniden toparlanmış, vaktiyle Timur'un yüksek hâkimiyetini tanımış olan Çelebi Mehmed'in faaliyetleri de Herat'ta endişe konusu olmaya başlamıştı. Anadolu birliğinin yeniden kurulmasını hoş karşılamayan Şahruh, 1416'da gönderdiği mektubunda Osmanlı sultanını kardeşlerini ortadan kaldırdığından dolayı kınamakta idi. Ayrıca Osmanlıların vaktiyle Timur'un canlandığı Anadolu beyliklerine karşı olan tutumları da hoş karşılanmıyordu. Daha önce Timur'a olduğu gibi şimdi de Şahruh'a Anadolu'ya gelmesi için davet mektupları gönderilmeye başlanmıştı. Halbuki Osmanlı hükümdarları ikinci bir Timur tehlikesi ile karşı karşıya gelmek istemiyor ve bu bakımdan gaza ile uğraşmayı Timurlular ile arada anlaşmazlık yaratmaya tercih ediyorlardı. Çünkü zaman zaman Şahruh'un, babasının fethettiği yerleri yeniden istilâ ile Boğazlar üzerinden Balkanlar'a ve Kırım'dan tekrar Âzerbaycan'a dönmek niyetinde olduğu söyleniyordu. Hem Orta Doğu'da gücünü göstermek, hem de kendisine bir türlü baş eğmek istemeyen Karakoyunlulara ağır darbeler indirmek üzere Şahruh 1420, 1429 ve 1434 yıllarında Âzerbaycan ve Doğu Anadolu'ya kalabalık asker ile gelmiş ise de Karakoyunlu Türkmenleri meselesi onun sağlığında çözümlenemeyen bir konu olarak kaldı.⁹ Bu tehlike zamanla daha da büyüyerek, Cihanşah döneminde Karakoyunluların ülkenin büyük bir kısmını ve başkent Herat'ı işgallerine kadar vardı. Öte yandan devamlı olarak Mâverâünnehr (Maveraünnehir) ve Harezm'e akınlarda bulunan Özbekler, bu faaliyetlerini daha da arttırarak Şahruh'tan sonra ortaya çıkan Mirzalar arasındaki mücadelelerde de faal bir rol oynadıkları gibi devlete son veren başlıca unsur olmuşlardır.

Şahruh, 1446'da kendisine karşı ayaklanan torunu Sultan Muhammed üzerine gittiği sırada Rey yakınında öldü (12 Mart 1447). Zamanında Timurluların bütün savaşlarda galip gelmesine bakarak Şahruh'un uzun süren saltanatının başarılı olduğu hükmü verilebilir. Zira o, Âzerbaycan ve Arap Irak'ı hariç, babasının ele geçirdiği ülkeleri elde tutmayı başardığı gibi, iç mücadelelere kısmen de olsa son vermiş, devletin 40 yıl daha güçlü olarak devamını sağlamıştı. Her ne kadar bu kendisine babasından intikal eden ordu, hazine ve tecrübeli begler sayesinde mümkün olmuş ise de, onun adam seçme konusunda kabiliyetli bir kimse olduğu inkar edilemez.¹⁰

Uluğ Beg Devri

Timur'un ölümünün ardından uzun mücadelelerden sonra Halil Sultan tutsak alınıp (1409) Acem Irak'ına gönderilince, Mâverâünnehr'in idaresi Uluğ Beg'e bırakıldı ve ölünceye kadar Semerkand'da kaldı. Paralar üzerinde ve hutbede Şahruh'un adı geçmekle birlikte, çağdaşı tarihçiler Uluğ Beg'e bir vali gözü ile bakıyorlardı. 1425 tarihli bir kitabede o, daha babasının sağlığında ve Şahruh'tan hiç söz edilmeksizin "en büyük sultan, bütün kavimlerin hükümdarlarının efendisi ve yeryüzünde Tanrının gölgesi" olarak gösterilmiş; 1427'de kendisine ithaf edilen bir eserde ise "sultanların en büyüğü, en âlimi, en âdili" olarak nitelendirilmiştir.¹¹

Uluğ Beg, babası Şahruh zamanında başkent Herat'a seyahatinden başka ülkenin diğer yörelerine gitmemişti. Babasının batıya yönelik seferlerine onun gönderdiği yardımcı birlikler katılıyor, fakat o, kendi bölgesine yakın yerlerde cereyan eden savaflara bile bizzat katılmıyordu. O, babasının sağlığında, tek oğlan olmasından dolayı veraset konusu ile ilgilenmemişti. Şahruh, Rey'de ölünce hanımı Gevherşad, Uluğ Beg'e yaranmak için Uluğ Beg'in oğlu Abdüllâtîf'e kumandanlığı üslenmesini teklif etmişti. Bu görevi yüklenen Abdüllâtîf, dedesinin cesedi ile birlikte Horasan'a doğru yola çıkmış ve Nişâbur'a gelmişti. Ancak burada iken Şahruh'un Herat'ta bırakmış olduğu torunu Alâuddevle'nin hazineyi ele geçirerek Meşhed'e ordu gönderdiğini öğrenmişti. Herat'tan gönderilen ordu Nişâbur yakınında baskınla Abdüllâtîf'i tutsak aldı. Bu durumda Uluğ Beg'in hükümdarlığı tehlikeye düşmüş oluyordu. Bunun üzerine Horasan'a yürüyen Uluğ Beg, oğlunu kurtarmayı başarmış, ancak

Horasan'da kalmayı kendisi için uygun görmeyerek Özbeklerin Semerkand yakınlarına gelip, onun Herat yöresinde yaptığı gibi, şehrin etrafını yağmaladıklarını haber alınca babasının cesedi, Şahruh'un dünyanın çeşitli yerlerinden Herat'a getirttiği sanatkarlar ve bazı değerli eşya ile ele geçirebildiği kadar hazineyi alıp, Herat'ta oğlu Abdüllâtîf'i bırakarak Semerkand'a doğru uzaklaşmıştı (1448). Buna rağmen o, ertesinin yılın başlarında Horasan'ı işgali düşünürken, kendi oğlu ile savaşmak zorunda kaldı. Uluğ Beg ve Abdüllâtîf'in orduları Ceyhun'un iki yakasında karşılıklı bir süre beklemişler, ancak çarpışma olmadan Uluğ Beg dönmek zorunda kalmıştı. Bir süre sonra o, yeniden Abdüllâtîf üzerine yürümüşü. Baba ile oğul arasında meydana gelen savaş Uluğ Beg'in yenilgisi ile sonuçlanmıştı (Eylül 1449). Kendiliğinden oğluna teslim olmayı uygun gören Uluğ Beg'e Abdüllâtîf başlangıçta Mekke'ye gitme izni vermiş, fakat gıyabında yapılan yargılama sonucunda Uluğ Beg'in vaktiyle Abbas adlı birinin babasını öldürmüştü olmasından dolayı şeriata göre kısas hükmü verilmişti. Mekke'ye gitmek üzere Semerkand'dan ayrılan Uluğ Beg, birkaç saat sonra yolda durdurulmuş ve Abbas, kılıç ile onu öldürmüştü (Ekim 1449).¹²

Buhara'da inşa ettirdiği medresenin kapısı üzerine "İlim tahsil etmenin kadın-erkek bütün müslümanlara farz olduğu" hadisini yazan Uluğ Beg'e gelinceye kadar İslâm dünyasında bir bilginin tahta oturduğu görülmemişti. Astronomi ile ilgili eser yazarı olması dolayısıyla onun hükümdarlığı gölgede kalmıştır. Tarihçilerin deyimiyle "Eflatun'un bilgisi ve Feridun'un haşmetini" üzerinde toplamış olan Timur'un bu torunu, daha küçük yaştan itibaren devlet işlerine sırt çevirerek kendini matematik ve astronomiye adayan idealist bir bilgin hüviyetine bürünmüştür.

Ana dili olan Türkçeden başka, dini konularda tartışacak kadar Arapça ve şiir yazacak derecede Farsça bilgisi olmakla birlikte o, "dinlerin ve dillerin zamanla değişikliğe uğradığı halde müsbet bilimlerin hükmünün her millet için devamlı kalacağı, bunların ilahiyat ve edebiyata üstün olduğunu" ifade ile, kendisini matematik ve astronomiye

adamıştı.

Abdüllâtif Devri

1449 yılı sonlarına doğru Mâverâünnehr'de Abdüllâtif'in hâkimiyeti artık tamamen yerleşmiş gibiydi. 1449 / 50 yılı başında Semerkand'ın Uluğ Beg zamanındakinden oldukça farklı bir görünüm almıştı. Abdüllâtif babası gibi astronomi ve tarih ile ilgileniyor, bunun yanında din adamlarına ve dervişlere saygıda kusur etmiyor ve onların derslerine devam ediyordu. Uluğ camide hutbe, halifeler zamanında olduğu gibi, hükümdar tarafından okunmaya başlamıştı.

Abdüllâtif devri ile Uluğ Beg devri kıyaslanacak olursa din adamları için iyi, ahali ve asker için kötü bir devir olmuştur. O, itaatte en ufak bir kusur göstereni cezalandırırdı. Bu yüzden onun idaresinden memnun olmayanlar ayaklanmaya bir türlü cesaret edememişlerdi. Buna rağmen kendisine suikast düzenlendi. Bu teşebbüsün başında da beglerinin öcünü almayı kendilerine görev bilen Uluğ Beg ve Abdülaziz'in adamları bulunuyordu.

Suikast, hükümdar, konağından sabah namazına giderken 8 Mayıs 1450 günü meydana geldi. Katil, hükümdarı öldürdükten sonra kaçarak Türkistan (Yesi) şehrine gelmiştir. Fakat aslında kaçmasına gerek yoktu. Çünkü Abdüllâtif'in öldürülmesinden sonra idare Abdüllâtif'in düşmanlarının eline geçmişti. Abdüllâtif, suikast sırasında Türkçe olarak "Allah ok teğdi" diyerek atından düşmüş ve başı gövdesinden ayrılmıştı.¹³

Abdullah Devri

Suikastçılar, İbrahim Sultan'ın oğlu Mirza Abdullah'ı hapisten çıkararak tahta oturtular. Abdullah, Semerkand hazinesindeki parayı askerlere dağıtmakla işe başlamak zorunda kalmıştı. Abdüllâtif'in şiddete dayanan idaresinden sonra, nispeten yumuşak olan Abdullah ile Şeyhülislam'ın örnek aldıkları Uluğ Beg zamanı geri gelmiş bulunuyordu. Uluğ Beg'in cesedinin Abdullah zamanında Gur-i Emir'e nakledilmiş olması pek muhtemeldir. Zira buradaki kitabede Abdüllâtif, açıkca baba katili olarak suçlanmaktadır.

Devlet idaresindeki bu değişiklik, özellikle din adamlarının yaşadığı Buhara'da iyi karşılanmamıştı. Abdüllâtif'in ölüm haberi üzerine şehrin daruga ve kadısı, tutsak bulunan Ebû Said'i serbest bırakarak, ona biat etmişlerdi. Ebû Said hemen Semerkand üzerine yürümüş, fakat yenilerek bozkırlara kaçmıştı. Abdullah'ın ise Semerkand'ı ele geçirmek isteyen başka bir hasmı Baysungur oğlu Alâuddevle ile mücadele etmesi gerekmişti. Abdullah, Alâuddevle üzerine yürümüş, fakat taraflar savaştan geri dönmüşlerdi.

Bu sıralarda Ebû Said, Türkistan (Yesi) şehrini ele geçirmişti. 1450 / 51 yılı başında Abdullah'ın gönderdiği ordu şehri kuşattı. Fakat Ebû Said, Özbek elbisesi giydirerek etrafa gönderdiği adamları ile, Özbek hanı Ebû'l Hayr'ın yardım için gelmekte olduğu söylentisi çıkararak, kuşatanları aldatmayı başardı. Bunun üzerine Semerkand'dan gelen ordu kuşatmayı kaldırmak zorunda kaldı. Fakat bu defa Abdullah'ın bizzat kendisi sefere çıktı. Bu durumda Ebû Said, gerçekten Özbeklerden yardım istedi. Ebû'l Hayr bunu fırsat bilerek, Ebû Said ile birlikte Semerkand üzerine yürüdüler ve Şiraz köyü yakınlarında 1451 yılı Haziran ayında kendilerinden daha kalabalık olan Çağatayları yenilgiye

uğrattılar. Bizzat Abdullah da öldürülenler arasında bulunuyordu. Galipler bundan sonra hiçbir direnme görmeden Semerkand'ı ele geçirerek, Ebû Said'i tahta oturtular. Ebû'l Hayr, Uluğ Beg'in kızını eş olarak alıp kendi yurduna dönmüş Semerkand'ın idaresini ise Ebû Said'e bırakmıştı.¹⁴

Ebû Said Devri

Ebû Said'in saltanatı ise, Uluğ Beg'inkinin aksine din adamlarının hâkimiyeti devri idi. Ebû Said Semerkand'a Uluğ Beg'in değil, Abdüllâtif'in öcünü almak için girmişti. Abdüllâtif'in katilleri öldürüldüler. Böylece Semerkand'da Uluğ Beg'in 40 yıl süren hâkimiyeti yerine Ebû Said'in Taşkent'ten davet ettiği Nakşibendi tarikatının şeyhi Hoca Ahrar'ın yine 40 yıl sürecek olan hâkimiyeti başlamış oluyordu.¹⁵

Horasan ve Türkistan'da bunlar olurken, Irak-ı Acem'de kendini hükümdar ilan etmiş olan Sultan Muhammed, Karakoyunlu Cihanşah'ın taarruzuna uğramış ve Kazvin ile Sultaniye, Karakoyunluların eline geçmişti. Herat hâkimi Babür 1451 yılında kardeşi Sultan Muhammed'i öldürdükten sonra, Acem Irak'ı ve Fars bölgelerini de kendi topraklarına kattı. O bundan sonra Şahruh'un halefi tavrını takınarak Rey'den Karakoyunlu Cihanşah'a âmirâne bir mektup gönderip, vaktiyle Şahruh'u olduğu gibi, şimdi de kendisini metbû tanımasını, eskiden olduğu gibi vergi göndermesini istemişti. Kendini ondan daha güçlü gören ve Timurluların artık çöküntüye yüz tuttuğunu gayet iyi bilen Cihanşah, Tebriz'de bütün kuvvetlerini toplamış ve oğlu Pir Budak idaresindeki bir orduyu Acem Irakı'na göndermiştir. Sâve, Kum, Isfahan şehirleri ile Fars ve Kirman bölgeleri kolaylıkla ele geçirildi.¹⁶

1457 yılı baharında Horasan hâkimi Babür'ün ölümünün ardından yerini alan 11 yaşındaki oğlu Mirza Şah Mahmud ile Mâverâünnehr hâkimi Ebû Said ve diğer Timurlu mirzaları arasındaki mücedelelerden yararlanmaya karar veren Cihanşah, 1458 yılı baharında kuvvetlerini Rey'de toplamış, bundan sonra oğlu Muhammedî Mirza'yı ileri göndererek, Meşhed, Nişâbur ve Horasan'ın batı yörelerini işgal ettirmişti. Cihanşah, Meşhed'e geldikten sonra Timurluların başşehri Herat'ı almaya hazırlandı. Haziran ayında Karakoyunlu hükümdarı şehre girdi. Cihanşah artık sadece Mâverâünnehr hâkimi Ebû Said'den endişe duymakta idi. Sonbaharda ordusu ile Belh'e gelen ve Murgab suyu kıyısında konan Ebû Said'in hareketleri Türkmenleri gerçekten endişelendiriyor ve onun durumu hakkında Karakoyunlu ordusunda söylentiler dolaşıyordu. Bu yüzden Cihanşah, Kirman'daki oğlu Yusuf Mirza ile Fars ve Irak'ı Arab valisi olan oğlu Pir Budak'ı yanına çağırırdı.

Bundan sonra Cihanşah, Ebû Said ile barış görüşmelerine girişti. Barış sağlanmasına rağmen o, Ebû Said'in Herat'a doğru ilerlemekte olduğunu haber aldı. Ebû Said'in bu cüretli hareketinin sebebi Âzebaycan'daki olaylar idi.

Cihanşah, Makû kalesinde hapsedirmiş olduğu oğlu Hasan Ali'nin bu kaleden kaçtığı ve Tebriz'i ele geçirip, hükümdarlığını ilan ettiğini duymuş ve bu durumda Horasan'da daha fazla kalmanın gereksiz olduğunu görerek, Ebû Said ile anlaşıp dönmeye karar vermişti. Cihanşah'ın Horasan'ı boşaltması Irak'ı Acem, Fars ve Kirman'ın Karakoyunlularda kalması şartı ile barış yapıldı.¹⁷

Ebû Said 1467 / 68 yılı kışını Merv'de geçirdi. Burada iken Cihanşah'ın öldürülmesi haberi üzerine, Batı İran'ı ele geçirmek üzere sefere çıkmaya karar verdi. Esasen

Cihanşah'ın oğlu Hasan Ali, babasının öcünü almak için Ebû Said'den yardım istiyordu. Ebû Said niyetli olduğu bu sefer için, nasihatleri üzerine hareket etmeye alıştığı Hoca Ahrar'ı yanına çağırmişti. Uzun süren bir danışmadan sonra sefere başlanılmasına karar verilmiş ve 1468 yılı Şubat ayı sonunda sefere başlanılmak üzere kışlak merkezinden hareket edilmişti.

Ebû Said, Akkoyunlu Hasan Beg'in yaylağı olan Karabağ'a doğru yürümüştü. Yolda barış için kendisine birkaç kere teklif götürülmüş ise de, o bunları kabul etmeyerek ilerlemiş, fakat Uzun Hasan Beg'in çok iyi tanıdığı bölgelere gelince, Akkoyunlu Hükümdarı, Timur lu ordusunun ikmal ve iaşe yollarını kesmiştir. Bunun üzerine güç duruma düşen Timur lu ordusu dağılmış, Ebû Said tutsak alınarak, 1469 yılı Şubat ayı sonunda öldürülmüştür.¹⁸

Hüseyin Baykara Devri

1468 yılı başında Ebû Said, kendisinin öldürülmesi ile sona eren batıya Âzərbaycan seferine çıktığında, onun yokluğunda Herat'ta Sultan Hüseyin'in hücumu beklenir olmuşt u. Çok geçmeden 10 Mart Cuma günü namazdan sonra Ebû Said'in ölümü haberi yayılmış, ayın 24'ün de ise Hüseyin Baykara Herat'a girmiştir.

Onun bundan sonra en büyük rakibi Baysungur'un torunu Yadigâr Muhammed Mirza idi. Akkoyunlu hükümdarı Hasan Beg'den yardım gören Yadigâr Muhammed, 1470 yılı Temmuz ayı başlarında Herat'a girdi. Yadigâr Muhammed'in yanındaki Türkmen beglerinin halka kötü davranışları ve yolsuzlukları halkın onlardan yüz çevirmesine yol açtı. Bundan yararlanmak isteyen Hüseyin Baykara, Herat üzerine yürüdü. Başlarında tanınmış şair ve devlet adamı Ali Şir Neva'i'nin bulunduğu Baykara taraftarları, Yadigâr Muhammed'i sarhoş bir halde ele geçirip, hükümdarın huzuruna getirdiler ve o, buyruk üzerine öldürüldü. Esasen batıda başka meseleler ile meşgul bulunan Akkoyunlu hükümdarı, Karamanoğulları ve Venediklilerle Osmanlılara karşı itifak kurma çabaları içinde bulunduğu ndan, doğuda gereği kadar faal olamadı.

Yadigâr Muhammed'in öldürülmesinden sonra, Hüseyin Baykara'nın Herat hâkimiyeti, 1506 yılındaki ölümüne kadar aralıksız sürdü. Onun başkenti Herat ise tıpkı Ortaçağların öteki medeni merkezleri gibi hem ince medeniyet, hem de eğlence merkezi idi. Sultan, oğulları, ordusu ve şehir halkı kendilerini tamamen eğlenceye kaptırmışlardı. Hâkimiyetinin ilk 6-7 yılında sultan dindarca bir hayat sürmüş, ondan sonraki 40 yılda ise her gün öğle namazından sonra içmiştir. Ömrünün bir kısmını kazaklık ve dolayısı ile akınlarla geçirdiğinden, zaferlerinden sonra eğlenceye daldı. Fetih ve sefer düşüncesi artık kalmamış olup, devlet sınırlarının genişlemesi, gelirlerin artması da söz konusu olmuyordu.

Hüseyin Baykara'nın başlangıçta Şiîliğe eğilimi vardı. O bakımdan 12 imamın adı ile Şiî hutbesinin okunmasına izin vermişti. Fakat sonraları bazı olaylar ve özellikle Ali Şir Neva'i'nin tesiri ile Sünniliği tercih etmiştir. 1485'te o Şiîliğe karşı olan alâkasını hatırlamak fırsatını elde etti. İslâm "ulular kültü"nü nün en büyük uydurmalarından birini de ilk defa 12. yüzyılda Sultan Sancar zamanında Belh yakınında Hz. Ali'nin mezarının bulunuşu teşkil etmektedir. Mezar, Moğol istilası sırasında Belh'in tahribi ile unutulmuşken, şimdi güya yeniden keşfedildi. Gösterilen yerde taştan bir kapak bulundu. Üzerinde "Bu, Allah'ın elçisinin güveyisi, Tanrı'nın aslanı Ali'nin mezarıdır" yazılıydı. Bu haber üzerine sultan, begleri ile birlikte Belh'e geldi. Mezar Hz. Ali'nin kabri olarak

tanındı ve ertesi yıl üzerine bir türbe yapılarak, etrafında çarşı ve hamamları ile yeni bir köy kuruldu. Fakat bu olayın arkası kesilmedi ve yeni yeni mezarlar bulunmaya başlandı. Hatta bu yüzden sahtekarlıklarından dolayı bazı kimseler cezalandırıldı. Buna rağmen bu uydurma Ali türbesi ile etrafındaki köy ziyaretgâh olarak kaldı ve ziyaretçi çekmeye günümüze kadar devam etti. Bilindiği üzere köy 19. yüzyılda büyüyerek Mezar-ı Şerif adı ile Afganistan'ın en büyük şehirlerinden biri haline geldi.¹⁹

Hüseyin Baykara devrinde siyasî, idarî ve malî güçlükler eksik olmadı. En büyük sıkıntı malî hususlarda idi. Buna çare olarak çeşitli kimseler vezirlik makamına getirildiler. Zaman zaman iki kişi aynı zamanda vezirlik makamına getirildi ise de, iki vezirin iş başına gelmesi ile beklenenin aksine devlet işlerinde aksaklık ve aralarında uyumsuzluk çıktı.

1497 yılından başlamak üzere 1500 yılına kadar Baykara'yı meşgul eden en önemli iç mesele büyük oğlu Bediüzzaman'ın hareketleri olmuştur. Çünkü Bediüzzaman vali olarak Belh'e tayin olunmuş, beklenenin aksine o Astarâbâd'a tayin edilmeyip, buraya hükümdar oğullarından başka biri, Muhammed Hüseyin tayin edilmişti. Bu hadise sultan ile oğlunun arasını açmaya yetmişti. Aralarında Ali Şir Nevaî'nin de bulunduğu elçi heyetleri, özellikle babasının kaypak tutumundan dolayı onları barıştıramamışlardı. 1498'de Bediüzzaman Herat'a ordusu ile geldiği ve püskürtüldüğü, fakat arada yine görüşmelerin sürdüğü sırada, aynı yılın güzünde Hüseyin Baykara'nın Merv ve Abıverd'de bulunan iki oğlu daha ayaklandılar. Sultan, Merv'e gelerek şehri 3-4 ay kuşattı. Buradaki oğlu Abdülmuhsin ile "sulha benzer" bir antlaşmaya varıldı. Fakat sultan ile oğulları arasında süregelen savaşlar, sultan için tehlikeli bir hal almıştı. Bu sefer oğullarından Astârâbad hâkimi Muhammed Hüseyin'in ayaklanması üzerine sultan buraya gelerek şehri ele geçirdi. Fakat bu sırada Herat'tan gelen bir haberde Bediüzzaman'ın yeniden ayaklandığı bildiriliyordu. Bu haber sultanı Astarâbâd'ı yeniden oğlu Muhammed Hüseyin'e bırakıp doğuya yönelmek zorunda bıraktı. Fakat sultanın askerî gücü oğlununkinden daha zayıf idi. Ali Şir Nevaî, Bediüzzaman'ın babasına karşı savaştan vazgeçmesini sağladı. Fakat hutbelerde Sultan Hüseyin'in adı ile birlikte onun adı da okunacak; Amû Deryâ ve Belh'ten Murgab'a kadar olan sahalar Bediüzzaman'a bırakılacaktı. 1500 yılının Temmuz ayı sonunda Hüseyin Baykara, yeniden ayaklanan oğlu Muhammed Hüseyin'e karşı Astarâbâd'a yürüdü. Sonbahar ile kış mevsimleri Herat için tam bir sükûnet içinde geçti. Fakat tam bu sırada Semerkand için Özbeklerle ciddi bir mücadele verilmekte idi. Muhammed Şibanî, Semerkand'ı zapt ederek, buranın hâkimi Sultan Ali'yi öldürttü. Daha sonra, geçici bir süre için burasını geleceğin Hindistan hükümdarı Babür'e bırakmak zorunda kaldı ve ertesi yıl (1501) Semerkand'ı kesin olarak ele geçirdi. Sultan Hüseyin gibi tecrübeli bir devlet adamının diğerlerine nispetle Muhammed Şibanî'nin durumu ve faaliyetlerini daha iyi bildiği halde ona karşı hiçbir tedbir almadığı ve kendisine asla yardım etmediğinden dolayı Babür'ün hayret ifadesi pek tabii idi. Her halde Semerkand üzerine yapılması gereken sefer, çabucak anlaşmayla sonuçlanan ve hiçbir gayesi olmayan Astarâbâd seferinden daha mühim olurdu.

1500 yılı Aralık ayı sonunda Hüseyin Baykara seferden döndü. Ali Şir Nevaî her zamanki gibi onu karşılamaya çıktı, fakat bu defaki karşılama acı bir son ile noktalandı. Gerçi Ali Şir Nevaî altmış, sultan ise altmış iki yaşında bulunuyorlardı, fakat her ikisi de oldukça düşkünleşmişlerdi. Nevaî ata binebildiği halde sultan sedye ile taşınıyordu. Nevaî attan inerek yanındakilerin omzunda sultanın sedyesine yaklaşabildi, fakat bir daha ayağa kalkamadı. Çünkü felç gelmişti. Herat'a götürülürken 3 Ocak 1501 Pazar günü yolda

öldü²⁰ ve kendi yaptırdığı cami yanında gömüldü.

Hüseyin Baykara ve Herat, Ali Şir Nevaî'den sonra pek az yaşayabildiler. Özbeklerin zaferini kolaylaştıran ve Babür'ün hatıralarında anlattığı, Hüseyin Baykara'nın ölümünden sonra (1506) birbirinden nefret eden oğulları Muzaffer Hüseyin ile Bediüzzaman'ın ortak olarak sultan ilan edilmeleri gerçekten hayret edilecek bir şeydi. Mâverâünnehr'de durumunu kuvvetlendiren Muhammed Şibanî, 1507 yılında Herat'ı ele geçirdi. Bu medeniyet merkezinde Babür'ün ifadesine göre "dünya görmemiş olan köylülük" hüküm sürmeye başlamıştı. Fakat aslında ahlak telâkkileri zaafa uğramış, canlılığını kaybetmiş bir şehir toplumunun yıpranmamış diri Özbekler karşısında tutunmaları zaten beklenemezdi.

Hüseyin Baykara devrinde Timurlular siyasî bakımdan pek güçlü olmamakla birlikte başkent Herat gerek siyasî gerekse ticarî merkez olarak hala büyük bir öneme sahipti. Onun uzun süren saltanatı sırasında Herat'ın oldukça genişleyip, yeni binalar ile süslendiğini biliyoruz. Sultan ve ileri gelen kimselerce yaptırılan pek çok konak, şiir, musiki, resim ve hat sanatlarının gelişme merkezleri idi. Hükümdarlardan sonra devletin en kudretli adamlarından olan Ali Şir Nevaî, Herat ve Horasan'da 370 tane hayır eseri yaptırarak, bunların idaresi için büyük bir servet vakfetmişti. O devrin Herat'ı sadece Horasan ve Mâverâünnehr'in öteki medenî merkezleri ile değil, Şiraz, Bağdad, Tebriz, Kahire ve İstanbul gibi şehirlerin edebî muhitleri ile de temas halinde idi. XVI. yüzyıldan başlayarak Türkistan, Harezmi, Kırım, Kazan ve Azerbaycan'da Çağatay Türkçesi yüksek bir kültür dili olarak kabul edilmiş, "erişilmesi imkansız bir örnek" kabul edilen Nevaî'nin eserlerini tanımak edebî kültürün tamamlanması için gerekli sayılmış ve bu maksatla birtakım sözlükler ve antolojiler düzenlenmiştir. Bunun sonucu olarak Nevaî'ye Çağatay'ın nazireler yazmak modasının Osmanlı ve Azerî şairleri arasında XIX. yüzyıla kadar devam ettiğini görüyoruz.

XVI. yüzyıl Timurlular için felâket devri oldu. Batu'nun kardeşlerinden Şiban'ın kolundan gelen Mirzalar idaresindeki göçebe Özbekler, bu yüzyıl başında önce Harezmi ve Mâverâünnehr'i ve Hüseyin Baykara'nın ölümünden sonra da Horasan'ı ele geçirerek Timurlu hâkimiyetine son verdiler. Safevî hükümdarı Şah İsmail'in 1510 yılında Muhammed Şibanî'yi ortadan kaldırmasından yararlanan Babür'ün bütün gayretlerine rağmen Mâverâünnehr ve Harezmi bölgeleri Özbek hâkimiyetinden kurtarılamayarak Timurlu sülâlesi ancak Babür'ün Hindistan'da kurduğu devlet sayesinde varlığını koruyabildi. Horasan bundan sonra sık sık Özbek istilasına uğramakla birlikte Safevî idaresinde kalmış, Mâverâünnehr ile Harezmi yöresi Özbeklerce idare edilmişti.

12 İmam Şiîliğini resmî mezhep olarak kabul eden Safevî şahlarına karşı, Özbekler Sünnîlik siyaseti takip ettiler. Daha çok siyasî sebeplere dayanan bu ayrılık, Horasan ve Mâverâünnehr'in bundan sonraki fikrî ve medenî hayatlarının birbirinden farklı bir gelişme göstermesine de etki etti.

XVI. yüzyıldan başlayarak Orta Asya'da Rus istilasına kadar, Sünnî-Şiî mücadelesi şeklinde devam eden bu kanlı mücadele, XV. yüzyıldaki Çağatay-Türkmen rekabetinden başka bir şey değildi.

Aradaki fark Çağataylar yani Timurluların yerine, kavmî bakımdan onlara yabancı olmayan Özbeklerin, Karakoyunlular ve Akkoyunluların yerlerine de yine bir Türkmen devleti olan Safevîler ve daha sonra Afşar ve Kacarların geçmesinden ibaret kalmış

ancak mezhep mücadelesi ön safa geçmiştir. Halbuki XV. yüzyılda ne Timurlu ne de Türkmen hükümdarları mezhep davasını bir bayrak gibi kullanma lüzumunu duymuşlardır. Safevî Devleti'nin tamamen mezhep esasları üzerine kurulmuş olması yani Şah İsmail ve ondan sonra gelenlerin yalnız siyasî hükümdar değil, dinî lider sıfatını da taşımalarının başlıca sebebi olmuş, buna karşılık Şibanî Han'da "İmamü'z-Zaman", "Halifetü'l- Rahman" unvanları ile Sünnî İslâm dünyasının kahramanı ve önderi rolünü oynamak istemiştir.

İdarî, İktisadî ve Kültürel Durum

1. Devlet Teşkilâtı

A. Hâkimiyet Anlayışı

Müslüman bir çevrede doğup büyüyen ve kendisi de Müslüman olan Timur, eski Türk ve Moğol geleneklerini de yaşatmaya çalışmış, yasayı da ihmal etmemiştir. İbn Arabşah'a göre o, yasayı şeriata tercih ediyordu ve bu yüzden bazı ulema tarafından kafirlikle suçlanmıştı. Timurlu tarihçileri, onun oğlu ve halefi Şahruh'u ise şeriata bağlı, mükemmel bir İslâm hükümdarı olarak anarlar. Uluğ Beg ise babasının aksine, devlet idaresinde dedesi Timur'u taklit etmişti.

Uluğ Beg'den sonraki hükümdarlar hâkimiyeti ele geçirmek veya hâkimiyetlerini devam ettirebilmek için, din adamları ve dinî makamlara daha fazla ilgi göstermeye başladılar. Mirza Adüllâtif, Ebû Said ve oğlu Sultan Ahmed şiddetle şeriatın tesiri altında kalmışlardı. Hüseyin Baykara serbest düşünceli bir hükümdardı. O, ne dinin etkisinde kalmış, ne de devleti töre ile idare etmişti.

Moğollardaki "Gökyüzünde bir tane Güneş ve Ay varken, yeryüzünde nasıl iki hâkim olabilir" fikri Timur zamanında da devam etmiştir. Tarihçi Şerefeddin ona "Dünya iki hükümdara yetecek kadar büyük değildir. Tanrı nasıl bir tane ise, sultan da bir tane olmalıdır" sözünü isnat etmektedir.²¹ Yine ondan "Bir kadının iki kocası olmayacağı gibi, bir devletin de yalnız tek hâkimi olmalıdır" sözü nakledilmektedir.²² Bu düşünceler kendisini Timur'un soyundan gelen Babür'ün eserinde de kendini gösterir: O, "Aynı zamanda bir vilayette iki padişah ve bir askere iki kumandan karışıklığı ve haraplığı icap ettiren fitne ve perişanlığa sebep olur" ve "iki padişah bir iklime sığmaz" sözleriyle merkezîyetçi hâkimiyetin gereğine işaret edip, Hüseyin Baykara'nın ölümünden sonra, Herat'ta oğullarının ortak olarak tahta oturmaları karşısında "Bu, garip bir işti. Hiçbir zaman padişahlıkta ortaklık duyulmamıştı" diyerek, hayretini gizleyemez.²³

Mutlak hâkimiyete inanan Timur, kurultay müessesine pek önem vermezdi. O, bir işi yapmak istediği takdirde kendini haklı gösterebilmek için Kuran'dan ayetler nakledebilirdi. Din onun elinde daha çok siyasî gayelerine ulaşabilmek için kullandığı bir alet olup, onun için ulemanın bağıllığından çok, begler ve kabilelerin bağıllığı daha önemliydi. Böyle bir hükümdar ile sohbet ederken ulemânın çok dikkatli olması gerekiyordu. Mâzenderân, Halep, Şam'da ulema ile sohbet sırasında sorduğu sorular oldukça ilgi çekicidir.

B. Hükümdar Ailesi

Timur, Cengiz Han ailesi ile akrabalığa özel bir önem veriyordu. 1370 yılında Hüseyin ile araları açılıp, onu ortadan kaldırdığında, Hüseyin'in haremindeki Gazan Han'ın kızı Saray Mülk hanımı nikahına almış ve böylelikle Küregen yani Güveyi unvanını taşımaya hak kazanmıştı. Timur'un bu hanımdan oğlu olmamış, ölünceye kadar kukla dahi olsa, Cengiz Han soyundan birini "Han" olarak yanında bulundurmuş, kendisi "Beg" unvanı ile yetinmiştir. Daha sonraları Uluğ Beg de dedesi gibi Cengiz Han soyundan gelen kimseleri hanlık tahtına oturtmuş ise de, Şahruh zamanında Herat'ta buna gerek duyulmamıştı.

Timurlular devrinde hanımların devlet idaresinde önemli rolleri olduğu görülüyor. Timur'un hanımları ve sarayındaki kadınların durumu genellikle İslâm kanunlarına değil, eski Türk-Moğol örf ve âdetine uygundu. Timur'u ziyaret eden İspanyol elçisi Clavijo şerefine verilen ziyafetlere hanımların yüzleri örtülü olmadan katıldıkları anlaşılıyor. Elçi için hanımlar da ziyafet düzenlemişlerdi.²⁴ Timur'un hanımlarından Saray Mülk ve Tuman Aga, Halil Sultan'ın hanımı Şad Mülk, Şahruh'un hanımı Gevherşad Aga, Baykara'nın annesi Firuze Begim ve hanımı Hatice Begim, hükümdarlar üzerinde ve devlet idaresinde söz sahibi olmuşlardı. Hanımların eğitime de önem veriliyor, mirzalara olduğu gibi, onlara da "ateke" tayin ediliyordu.²⁵

Diğer Türk devletlerinde olduğu gibi, Timurlularda da belli bir veraset usulünün bulunmayışından, ülke hanedanın ortak malı kabul ediliyor, bu bakımdan veliaht belli olsa bile, onun ile öteki mirzaların yetiştirilmesi arasında bir fark gözetilmiyordu. Cengiz Han'ın ölümünden sonra bütün arzuları yerine getirildiği halde, Timur'un vasiyetine asla uyulmadı. Mirzalar arasında bir fark gözetilmemesinin bir sonucu olarak herhangi bir eyelet merkezine gönderilen mirzalar, orada devlet merkezindeki saray ve idare teşkilâtını aynen kurarak, âdeta bir hükümdar gibi bölgeyi idare ederlerdi. Mirzaların hukukî durumları sık sık ayaklanmalara, dolayısı ile taht mücadelelerine, nihayet devletin kısa sürede zayıflayıp ortadan kalkmasına yol açmıştır.

C. Ordu Teşkilâtı

Türk-Moğol unsurları ile yerli İran ve İslâm unsurlarının karışmasından meydana gelen devletin başındaki hükümdar ve eyaletlerdeki mirzalardan sonra, devlet merkezindeki askerî ve idarî-malî işlere bakan başlıca iki divan görülüyor.

Askerî bir devlet özelliği taşımasından dolayı "Divan-ı Buzurg-i Emâret" başta gelmektedir. Tavacı Divanı adı da verilen bu divanın begleri Hvandmir'in ifadesine göre, Cengiz Han yasası ve Timur'un töresi gereğince diğer bütün görevlilerden önde geliyorlardı.²⁶ Türkler ve Türkleşmiş Moğolların işlerine bakan bu divana Türk Divanı da deniliyor, kâtiplerine ise Bahşi veya Nuvisendegân-ı Türk adı veriliyordu. Divanın başında bir Divan Begi bulunmakla birlikte, pek çok

Tavacı emiri mevcuttu. Geniş yetkileri bulunan Tavacılar, askeri topluyor, ordunun nizam ve inzibatı ile uğraşiyor, ganimeti paylaşıyor, hükümdar önünde geçit resimlerini de yaptırıyorlardı.

Hükümdarın hassa alayı olarak 1000 kişilik Kavçin bölüğü bulunduğu gibi,²⁷ hükümdarın yakınlarından olarak ayrıca İçki, İçki begler, İnaklar, Yasavullar ve Çehrelere rastgeliyoruz.

Ordu, asıl anlamı 10.000 demek olan Tümen, Binlik (Hezare) ile kaynaklarda değişik rakamlarla ifade edilen Yüzlük yani Koşunlardan meydana geliyordu. Askerî teşkilât hususunda Cengiz Han'ın kurmuş olduğu düzene sadık kalınmıştı. Buna rağmen Timur, savaş usullerinde sadece eski gelenekleri korumakla kalmamış, yenilikler de getirmişti. Ordu sağ kanat (baraungar), sol kanat (caungar) ve merkez (kol) kısımları ile öncü olarak monglay veya irevül ve artçı olarak ise çağdavul kısımlarına ayrılırdı.

Tavacılara askeri toplamaları emri verilince, askerin tespit edilen yer ve zamanda bulunmaları gerekiyordu. Askerler ihtiyaçlarının önemli bir kısmını da yanlarında getirmek zorunda idiler.

Ordunun silâh ihtiyaçlarını karşılamak üzere cebehâne veya kurhâne kurulmakta olup, bunun idaresi Kur begine verilmişti. Savaşlarda fillerden yararlanılıyor, kuşatma âleti olarak mancınık, arrade ve karabuğra gibi âletler kullanılıyordu. Orduda istihkamcı ve lağımıcılar da bulunuyordu. İzmir'in kuşatılmasında neft kullanılarak, duvarlar yakılmıştı. Kuşatmada neft şişeleri de kullanılıyordu.²⁸ Savaş sırasında coşmak ve düşmana korku salmak için "süren salıyor" yani bağıyorlar, boru çalıp, kös vuruyorlardı. Savaşa girmeden önce askerlerin şevkini arttırmak için "öglige" adı verilen armağanlar dağıtılırdı. Savaşta yararlılık gösterenler ödüllendiriliyor ve kendilerine suyurgallar veriliyordu. Hükümdarın hizmetindekilere bir ihsanı olarak ifade edilen bu deyim ile daha çok bir arazi kastedilmekte idi. Bununla suyurgal sahibi bütün vergilerden muaf tutuluyor, daha önce devlet hazinesine ödenmekte olan vergileri toplama hakkını kazanıyordu. Bu müessese zamanla veraset yolu ile intikal eder hale gelmiş, din adamları ve ibadet yerleri için de verilir olmuştu. Bu suyurgallara zaman zaman tarhanlık da ekleniyordu. Tarhanlık askerî ve ticarî olmakla birlikte, esas itibarıyla aynı olup, tarhan sahibi tüm vergilerden muaf tutuluyor, işlediği dokuza kadar suçtan da kendisine hesap sorulmuyordu.

Timur'un başarılarının sırrı muhakkak ki hükümdarları için kendilerini feda edecek derecede sadık, disiplinli ve düzenli bir ordu meydana getirebilmiş olmasında aranmalıdır. Timur'un yıllarca süren seferlerinin büyük bir şiddetle cereyan etmesine rağmen, bazı beglerin kahramanlıkları, onların hükümdarlarına karşı tavırları, onların karakterlerini yansıtmaktadır.²⁹

D. Maliye

Türk-Moğol toplulukları dışındaki diğer ahalinin işleri ve malî hususlarla ilgilenen ikinci divan ise "Divan-ı Mal" veya "Sart Divanı" diye adlandırılıyordu. Divanın başında da bir divan begi bulunuyor, kâtiplerine ise vezir veya Nuvisendegân-ı Tacik deniliyordu. Bu divanın begleri teşrifatta, Timur töresi gereğince Tavacı emirleri ile vilayetlerin Darugaları arasında yer alıyorlardı.³⁰ Başlıca görevleri ise vergi işlerini yürütmek, tarım üretimini arttırmak ve şehirlerin imarına gayret edip, gelirlerin arttırılmasını sağlamaktı.³¹ Para bastırılması, hesapların tutulması ve vergiler ile ilgili yolsuzluklara dair şikayetler de bu divanın görev alanına giriyordu.

Devlet hazinesi Semerkand Kalesi ve Herat'ta İhtiyareddin Kalesi'nde saklanıyordu. Ancak hazinenin miktarı hakkında pek fazla bir bilgimiz yoktur. Ayrıca gelirler ve bütçenin durumu hakkında da herhangi bir fikre sahip değiliz. En yüksek para birimi "Tümen" olmakla birlikte, en çok kullanılan para biriminin Irak ve Kepekî dinarı ile dirhem ve tenge olduğu anlaşılıyor. 1 tümen 10.000 dinar karşılığı olup, gümüş Kepekî dinarının

2 miskal yani yaklaşık 9 gram tam ayar gümüş olduğu kaydedilmektedir.³²

Vergilere gelince; İslâmiyet'in alınmasını uygun gördüğü vergilerden başkaları da vardı. Ticaret ve zanaat ehlerinden alınan "Tamga" bunların başında geliyordu. İslâm hukukunda yeri olmadığından dolayı bu gibi vergiler din adamları ile hükümdarlar arasında zaman zaman çatışmalara yol açıyordu. Esnaftan ayrıca dükkan başına 4 ayda bir, 1 çeşit vergi toplandığı da anlaşılıyor.

Moğollar devrinde ekili araziden ve bütün köylü ahaliden alınan Kılan'a gelince, kaynaklarda bu adda bir vergiden söz edilmemekle birlikte, el-Kainî'nin Nasaih-i Şahruhî adlı eserinde bu vergiden her şeyin fiyatının artmasına yol açan bir vergi olarak söz edilmektedir.³³ Yine Moğollar devrinde göçebelere alınan Kopçur'un adı kullanılsa bile "Pay-i gâvane" den söz edilmesi bir çeşit hayvan vergisi alındığını göstermektedir.

Zaman zaman mevcut vergilere ek olarak yeni vergiler de alınıyordu. O zaman ev ev sayım yapılıyor ve halka buna göre hesaplanan vergiyi vermeleri buyruluyordu. Olağanüstü hallerde orduya yardım adı altında para toplanılıyordu.³⁴

Devlet otoritesinin zayıfladığı zamanlarda bazen vergiler iki katına çıkartılıyor, buna rağmen tahmin edilen vergi toplanamayınca, işkence yoluna başvuruluyordu.³⁵ Zaman zaman ise o yılın vergisi toplandığı halde, yeniden başka bir hükümdar adına toplanabiliyordu. 1457 yılında Horasan'da Mirza Şah Mahmud, Sultan İbrahim ve Ebû Said adına ayrı ayrı vergi toplamışlardı. 1461 yılında Ebû Said, Tamga'nın kaldırılmasını buyurduğu gibi vergilerin âdil ve düzenli bir şekilde toplanması için, vergilerin belli mevsimlerde ve üç taksitte toplanması buna uymayanların da cezalandırılmasını buyurmuştu.³⁶ O, ayrıca vergi toplanması ile ilgili bir buyruğunu taş üzerine kazdırarak Herat Camii'nde ilan ettirmişti. Reayadan sık sık vergi toplamamak için bazen tüccarlardan borç para alındığı da vâki idi.

Hüseyin Baykara tahta oturduktan sonra ahalinin perişan durumunu görerek 1471 yılında iki yıl süreyle ahalinin çok şikâyetçi olduğu bazı vergilerin alınmamasını buyurduğu halde bu bile ahalinin refahını arttırmaya yetmemişti.³⁷

E. Hakim-Daruga ve Diğer Memuriyetler

Herhangi bir şehir veya bölgenin idarî ve askerî işleri ise Hakim veya Darugaların üzerinde idi.³⁸ Bu iki unvan aslında çoğu zaman eş anlamda ve tek görevi ifade etmek üzere kullanılmakta idi. Darugalar buldukları yerlerde yargı işlerini yürütüyorlar; istenildiği hallerde bölgenin askeri ile savaşa gidiyorlar, olağanüstü hallerde bir yerin vergisini toplamak üzere gönderiliyorlardı. Darugaların tayin ve azillerinin Maliye Divanı tarafından yerine getirildiği anlaşılıyor. Askerî önem taşıyan büyük merkezlerde en büyük idare amiri olan Daruga'dan başka, kale komutanı görevini yürüten Kutval bulunuyordu.

Saraydaki görevlilere gelince; gerek hükümdar, gerekse mirzalar ve büyük beglerin İçki, Nöker ve Çehreleri bulunuyordu. Bunlar hükümdarın veya begin hizmetine girerek sarayda veya askerî hizmetlerde bulunup, devlet işlerinde yüksek mevkilere gelebiliyorlardı. Sarayda ayrıca mutfağa ve yemeklere nezaret eden, yemeklere zararlı maddeler konulmamasına bakan Bukavul, bundan daha aşağı bir durumda, fakat aşçı olarak çalışan Bavurçi, hükümdar elini yıkarken ibrik tutan Aftabeci, saraydaki yatak,

döşek, çadır gibi eşya ile hükümdar başkentten ayrılınca konaklama yerlerinde çadırını kuran Ferraşlar, teşrifat işlerini gören Şigavul, Hâcib ve Eşikağası ile hükümdarın çetirini taşıyan Şökürcü, atlar ve ahırlardan sorumlu olan Ahtacı, eğerler, gem ve yem torbaları ile hayvanlara dair malzemeye bakan Rikabdâr, hâkimiyet alametlerinden olan nevbetin çalınması ve bunun için kullanılan aletlerin bulunduğu Tablhane ve Nekkarehane'ye bakan Nekkareci ile av hayvanlarının yetiştirildiği kuşhaneye bakan Kuşhane Emiri veya Kuş Begi'nin var olduğunu biliyoruz.³⁹

Bir İslâm devleti olması dolayısı ile kaynaklarda dinî görevlilerden de sık sık söz edilmektedir.

2. İmar Faaliyetleri

Timur, gerçekte göçebelere göre suç kabul edilen bir harekette bulunarak başkent olarak bir şehir seçmiş ve burada binalar inşa ettirmeye başlamıştı. Özellikle Semerkand'ı imara çok önem vermiş, ele geçirdiği ülkelerden getirdiği usta ve sanatkarlara Semerkand civarında yeni yerleşme yerleri kurmuş, bağ ve bahçeler inşa ettirmişti.

Timur'un yaptırdığı büyük binalardan biri de Gök Saray olup, daha çok devlet hazinesinin saklandığı yer ve hapisane olarak kullanılıyordu. Sarayların duvarları Timur, oğulları, torunları ve begleri ile askerlerinin zaferlerini gösteren levhalarla süslenmişti.

Timur ve hanedan mensuplarından bazılarının gömülü olduğu türbe ise (Gur-i Mir), Timur tarafından Ankara Savaşı'ndan dönüşünde inşa edilmişti. Onun inşa ettiği eserlerin en önemlilerinden biri ise Hoca Ahmed-i Yesevî'ye hürmeten onun mezarı üzerine inşa ettirdiği Hankâh'tır.⁴⁰

Timur'dan sonra Şahruh zamanında devlet merkezinin Herat olması bu şehrin yükselmesini sağladı. Timur'un Semerkand'da yaptığı gibi, Şahruh da Herat'ı devletin merkezi haline getirmeye büyük gayret sarf etmiş, bu faaliyete onun hanımları, oğulları ve begleri de katılmışlardır.

Uluğ Beg'in inşa ettirdiği eserlerin en eskisi "kadın-erkek bütün Müslümanlara ilim tahsil etmenin farz olduğu" hadisinin kapısı üzerinde yazılı olduğu Buhara'daki Medrese idi. Semerkand'daki medrese ise 1420 yılında tamamlanmış olup, Uluğ Beg'in kendisi ve medrese dışından bazı kimseler birkaç günde bir medresedeki toplantılarda hazır bulunuyor ve orada ilmi münakaşalar yapılıyordu. Kühek tepesinin eteğinde ise Rasathane inşa ettirilmişti.⁴¹

Isfahan ve Şiraz'da hâkim bulunan Ömer Şeyh'in oğulları da aralarındaki sonu gelmez mücadelelere rağmen imar faaliyetlerinde bulunmuşlardı. Mirza İskender Isfahan'da büyük bir konak, hamamlar, pazarlar, medrese ve darüşşifa inşa ettirdiği gibi, ona uyan begler de kendileri için konaklar yaptırmışlardı. Şahruh'un ölümünden sonra imar faaliyetlerinde bir durgunluk göze çarpmakla birlikte bu pek uzun sürmemiş ve Hüseyin Baykara devrinde Herat gerek siyasî, gerekse kültür merkezi olarak yeniden yükselmişti. Hüseyin Baykara'nın uzun saltanatı sırasında Herat'ın oldukça genişleyip, zenginleştiğini ve yeni binalarla süslendiğini görüyoruz. Hükümdar ve ileri gelen kimselerce yaptırılan pek çok konak; şiir, musiki, resim ve hat sanatlarının gelişme merkezleri idi. Hükümdar başta olmak üzere bütün devlet adamları ve zenginlerin medrese, kütüphane, köprü,

kervansaraydan başka hastahane, aş evleri, hamam ve eczahane gibi sosyal yardım kurumlarının yapıldıklarına katıldıklarına şahit oluyoruz. Hüseyin Baykara kendisine ikametgah olarak şehrin kuzeydoğusunda geniş bir alanda Cihanârâ adı verilen bahçe ve sarayları yaptırmıştı. O ayrıca medrese, hankâh, darüşşifa inşa ettirmiş olup, medresenin inşası için Meraga'dan mermer getirilmişti. Hüseyin Baykara'dan sonra devletin en nüfuzlu, zengin ve ilim dostu adamlarından biri olan Ali Şir Nevâî, Herat ve Horasan'da 370 tane hayır eseri yaptırarak, bunları idare için bir vakıf kurmuş ve bu işe 500 tümenlik büyük bir servet vakfetmişti.

Bu gibi imar faaliyetlerine hanımlar ve ileri gelen beglerin de katıldıklarını biliyoruz. Ayrıca yapıları itibarıyla Selçuklular ve Moğollar zamanına ait olan birçok cami, medrese, ribat, hankâh, köprü, türbe, hamam ve buna benzer hayır eserleri bu devirde tamir edilerek kullanılmaya devam edilmişlerdir ki bunların sayısı 1000'i buluyordu.⁴²

Timur devri yapıları İran mimari eserlerinden sayılıyor ise de, büyüklük ve dış görünüş bakımından İran örneklerinden üstündür. Bu devrin mimarisinde göze çarpan başlıca yenilik, binaların yüksekliği, büyük masraflarla meydana getirilen satıh kaplamalarıdır. Kubbe, minareler ve eski geleneklerin aksine iç hacimlerinin genişliği ile kalmaz, aynı zamanda damla şeklinde mukarnaslı cümle kapıları ve kendine has bir hususiyeti olan armut şeklinde kubbeler ile kullanılmakta devam olunan yayvan kubbelerin yanında büsbütün göze çarpan yüksek kubbe gibi yeni yapı unsurlarında kullanıldığı görülür. Bu kubbe taşıyıcılık vazifesinden başka, altındaki boşluğa yeniden normal yükseklik nispetleri sağlar.

Daha mühim olan unsur ise, o zamana kadar asla erişilmemiş olan renk zenginliğidir. Binanın bütün görülebilen yerlerini kapsayan çiniler, muhteşem bir renk ve yazı zenginliği arz ederler. İster yapı, ister süsleme bakımından olsun yapı sanatlarının seçkin eserleri ve mimar Kivameddin'in çalışmaları ile Timurlu devri mimarisi hakikaten üstün bir seviyeye erişmiş ve Avrupa'da "Timurlu Rönesansı" tabirinin ortaya çıkmasına sebep olduğu gibi, bu mimarinin unsurları XVI. yüzyılda Safevilere geçerek, günümüze kadar devam edip gelmiştir.⁴³

3. Ziraî ve Ticarî Faaliyetler

Timur'un bütün insanları dehşet içinde bırakan seferlerinden sonra, ülkedeki karışıklıklar son bulmuş, Timur'dan sonra ülkenin çeşitli bölgelerinde mirzalar ve ileri gelen beglerin hüküm sürmeleri geçmişin yaralarının sarılmasını kolaylaştırmıştı. Bunlar buldukları bölgeleri bayındır hale getirmek ve buralarda refahı sağlayabilmek için, ziraî ve iktisadî hayatın sağlam temellere dayanması ve istikrarın sağlanması gerektiğini idrak ediyorlardı.

Timur zamanında imar faaliyetlerinin yanında, tarım da ihmal edilmiş değildi. Yezdî'nin ifadesine göre Timur'un ülke dahilinde işlenebilecek hiçbir yerin boş kalmasına gönlü razı değildi.⁴⁴ Bu maksatla o, ele geçirilen ülkelerden pek çok insan ve kabileyi başka yerlere göçürerek, o zamana kadar iskan edilmemiş bazı yerleri iskana açmış, ülkenin birçok yerlerinde kanallar kazdırmıştı. Anadolu'dan göçürülen 30.000 çadır Kara Tatar, Sir Derya'nın doğusunda Isık Göl taraflarında yerleştirilmişlerdi.

Yeni tarım alanları açmak amacı ile Timur, ülkenin birçok yerinde kanallar kazdırmıştı. 1381 yılında Horasan'ın ele geçirilmesinden sonra o, burada tarımı canlandırmak için

devlet ileri gelenleri ve beglere Murgab suyundan kanallar açmalarını buyurmuştu.⁴⁵

Âzerbaycan'da Barlas ırmağı diye tanınan Aras'ın Cenkşi köşkü denilen mevkiinden başlayıp, Sorhe Pil mevkiine kadar 10 fersah uzunluğunda, gemilerin bile çalışabileceği bir kanal açılmış olup,⁴⁶ bu sayede pek çok yerde sulu tarım yapma imkanı elde edilmişti. Yine Âzerbaycan'da çoktandır harap bir halde bulunan Beylekan şehri, yeniden bayındır bir hale getirilmekle yetinilmemiş, bu bölgede oturanların refahı düşünülerek Aras ırmağından Beylekan'a 6 fersah uzunluğunda bir kanal kazdırılmıştı.⁴⁷ Kâbil yakınlarında ise Cûy-i Mahigir veya Cûy-i Nev adı verilen 5 fersah uzunluğunda yeni bir kanal kazdırılmıştı.⁴⁸

Şehirlerin yeniden ihyası ve kanallar açılmasına Şahrüh zamanında da devam edildi. O, 1410 yılında Badgis'te bulunurken Moğol istilâsından beri harap bir halde bulunan Merv şehrinin imarını buyurdu. Hükümdar ayrıca, bütün Horasan'da imar faaliyetlerinde bulunulmasını istemişti. Bu buyruk gereğince yollar düzeltilmiş, köprüler inşa edilmiş ve eskileri onarılmıştı. Bu arada en gerekli olan suyun tekrar akıtılması işine girilmiş, Murgab ırmağından çıkan Merv suyunun harap olan seddinin onarımı ve Merv'in yeniden inşası için bazı begler görevlendirilmişler ve onlar bu işi kısa sürede tamamlamışlardı. İlk yıl burada 500 çift öküz tarıma sokulmuş, etraftan ahali getirilerek yerleştirilmişti. Suyun uzunluğu 12 fersah tutmuş, şehir mescit, çarşı, han, hamam, hankâh, medrese ve diğer hayrat ile süslenerek eski canlı iktisadî hayatına dönmeye başlamıştır.⁴⁹ Yeni Merv, genişlik bakımından Moğol tahribatı öncesindeki şehirden daha küçük olmakla birlikte eserini 1494'te tamamlayan İsfizarî, Murgab boyunca ve Merv civarında yapılan tarımdan söz ederken, piriç ve tahıl ürünlerinden övgü ile söz ederek, Herat halkının giyecek ve yiyeceğinin buranın ürünlerinden sağlandığını tarladan 1 e 100 ürün alındığını, kavununun çok ünlü olup, ileri gelen kimselerin oralardan kavun ısmarladıklarını ifade eder.⁵⁰

Şahrüh, 1435 yılında üçüncü ve son defa olarak Karakoyunlular üzerine sefere çıkıp Kazvin'e geldiğinde, Âzerbaycan ve Acem Irakı'nın imarını buyurmuş, boş kalan toprakların yeniden işlenmesi için çağrıda bulunarak köylüden 5 yıl süreyle vergi alınmayacağını ilan etmişti.⁵¹

Semer kand civarında Sağd-ı Kelân yöresini sulamakta olan Mirza arığı, mahalli rivayete göre Uluğ Beg tarafından açtırılmıştı. Ebû Said, 1459 yılında Herat yakınlarındaki Niretu kalesine geldiğinde, verimliliği ile tanınan bu arazide, ekilebilecek her yerin ekilmesini, bunun için tohum ve öküz dağıtılmasını buyurmuştu.⁵² Onun vezirlerinden Hâce Kutbeddin-i Simnanî, Horasan'da her yıl 7000 yük tohum ektiriyordu. Bu vezirin 1469 yılında Herat'ın kuzeydoğusunda açtırdığı dört fersah uzunluğundaki kanal sayesinde pek çok yer bayındır hale gelmişti.⁵³

İsfizarî, Hüseyin Baykara döneminde halkın kendini tamamen ziraate verip, tarıma açılmayan arazi kalmadığını, işlenmeyen toprakların kanallar açılmak suretiyle işlenir hale geldiğini kaydediyor. Bu cümleden olarak, Murgab'dan Merv-i Şahican'a kadar olan 30 fersahlık Serahs'tan Merv'e 25 fersahlık işlenmeyen arazi tarıma açılarak bayındır hale gelmişti.⁵⁴

Tarım ürünü olarak Semerkand'ın üzüm ve elması, Buhara'nın erik ve kavunu, Kâbil'in portakal, turunç ve şeker kamışı, Gazne'nin boya kökü, Herat yakınındaki Siyavuşan köyünün üzümü, Badgis'in fıstığı, Şiburgan'ın kavunu, Murgab boyunun pirinci, Merv'in

tahıl, pamuk ve kavunu, Astarâbâd'ın portakal, limon ve turuncu ile Ferah yöresinin tahılı, Yezd'in ise şeker kamışı ünlü idi.⁵⁵

Ancak, savaşlarda düşmanı güç duruma sokmak için her türlü çareye başvurulduğundan, ordunun bir yere gitmesi bazen o yörenin harap olmasına da sebep oluyordu. Şahruh, 1408 yılında Sistan şahları üzerine giderek, bazı şehirleri ele geçirdikten sonra, Zereh şehrine geldiğinde, çok eskiden beri buraları sulamakta olan tanınmış üç tane seddin tahribini buyurmuş, bu ise bölgenin perişan olmasına yol açmıştı. İsfizarî eserini yazarken buraları hala harap bir halde idi. Halbuki aynı yazar, buraların eskiden bayındır bir halde olup, sulanan arazide o bölgenin ölçülerine göre 60'a 60 gezlik bir ceriblik arazinin 1000 kepekî dinarı kıymetinde olduğunu kaydetmektedir.⁵⁶

Gerek dindar bir hükümdar olarak gösterilen Şahruh, gerekse diğer hükümdarlar, Mirza ve beglerden söz edilirken onların adaleti ve halka karşı iyi davranışlarından sık sık söz edilir. Halbuki bunların her zaman için geçerli olmadığını ifadeye delil teşkil edecek pek çok kayıtlarda vardır. Hükümdara öğüt vermek için kaleme alınan el-Kainî'nin eserinde tahsildarların reayaya tuzlu su veya nişadır içirmek, vücutlarını dağlamak ve boğmak üzere suya atmak gibi işlemlerden söz edilmektedir. Tahsildarların bazen de geçmiş yılların vergisini tekrar topladıkları da kaydedilmektedir.⁵⁷

Horasanlı şair Muhammed b. Hüsam-ı Husefî, 1454 yılında yazdığı bir İltimasnâme'de Divan memurlarından ve vergilerin ağırlığından şikayet ediyordu.⁵⁸ Devrin ileri gelen kimselerinden ve hanedana yakın olduğu halde, Tezkire sahibi Devletşah bile, karşılaştığı olaylar üzerine kendini zaman zaman şikayet etmekten alı koyamaz ve eserinde halkın durumuyla ilgili bazı şiirleri nakleder. 1449 yılında 80 yaşını aşkın olarak ölen Şair Baba Sevdaî bir şiirinde, Âbıverd şehrini bir değirmene benzeterek "çarkı ve oluşunun gam, keder olup darugası köpek, kadısı eşek, hakimi deve, tahsildarı öküzdür. Köylünün bunlardan nasibi ise dayak yemek ve vergi ödemektir" demektedir.⁵⁹ Yine Devletşah'ın naklettiği, Şahruh devri şairlerinden ve Maliye divanında tahsildarlık işleriyle de uğraşan Hâce Mansur'un bir şiirinde devrin kadılarında biri "yetimlerin başında onların kanını emen bir bite" benzetiliyor.⁶⁰

Devletşah her ne kadar Uluğ Beg'in 4 eşek yükü ürün çıkararak bir ceridlik yerden 2 / 3 dirhem bakır veya 1 / 6 dirhem gümüş vergi alındığını ifade ile⁶¹ arazi vergisinin en düşük seviyeye indirildiğini ve bunun köylünün refahını arttırdığını söylüyor ise de, hakkında kaynaklarda nakledilen bazı olaylara bakılacak olunursa o da şeriatın temsilcilerinin gözünde adil bir hükümdar değildi.⁶²

Ticarî faaliyetlere gelince; tahripkarlığına rağmen Timur ticaretin devlet için en büyük gelir kaynağı olduğunun farkında idi Semerkand'da pek çok dokuma imalathanesi bulunuyor ve şehir baharat ticaretine merkezlik ediyordu. Clavijo'ya göre İskenderiye çarşılarından bile bunların eşini bulmak mümkün değildi.⁶³ Deşt-i Kıpçak ve Moğol yurdundan deri, Çin'den ipek, Hotan'dan elmas, yakut gibi kıymetli taşlar geliyordu. İspanya elçisinin ifadesine göre Timur "Başşehirini dünyanın en mükemmel şehri yapmak için, ticareti daima teşvik etmişti."⁶⁴ Bu düşünce ile ki, 1402 yılında Fransa kralına gönderdiği mektubunda karşılıklı olarak tüccarların gidip gelmesini, tüccarlara güçlük çıkarılmamasını, zira dünyanın tüccarlar sayesinde bayındır ve müreffeh bir hal aldığını ifade ediyordu.⁶⁵

TİMURLULAR

Tüccarları koruma siyaseti Şahruh zamanında da devam etti. Zira bu tarz ifadelere biz onun Çin hükümdarı ve Memlûk sultanına gönderdiği mektuplarında da rastlıyoruz. Abdurrezak-ı Semerkandî, konuştuğu bir tüccarın defalarca Çin'den aldığı kumaşları Mısır ve Anadolu'ya, oradan aldığını da Çin'e götürdüğünü söylediğine işaret ile, Şahruh zamanında artık Mısır ile Çin arasındaki yolun işlek, aslında çok uzak olan bu mesafenin ise yakınlaştığını kaydeder.⁶⁶

Tebriz ve Sultaniye'nin ticarî önemi, Moğollar zamanında olduğu gibi, Timurlular zamanında da devam etti. Sultaniye'ye her yıl, özellikle yaz aylarında develerden oluşan büyük kervanlar geliyordu. Bunlar arasında Hindistan'dan gelen kervanlar daha çok baharat getirmekte olup, bunlar ticarî rekabet yüzünden Suriye ve İskenderun'a gönderilmiyordu.⁶⁷

Hazar denizi kıyısındaki Gilân ve Şirvan ile Şemahi'den Sultaniye'ye getirilen ipekler, İranlı tüccarlardan başka Ceneviz ve Venedikli tüccarlar eli ile Anadolu ve Kefe'ye götürülüyordu. Şiraz havalisinden gelen pamuklu, ipekli ve krep kumaşlar ile Horasan havalisinden gelen kumaşlar da Sultaniye'de iyi pazar buluyorlardı. Hürmüz'den ise inci ve sedef gibi kıymetli taşlar, Sultaniye ve Tebriz'e getirilerek işleniyor, yüzük ve küpe haline getirildikten sonra Kefe ve Trabzon gibi Hıristiyan şehirleri ile diğer İslâm ülkelerinden getirilen tüccarlara devrediliyorlardı.⁶⁸

Ancak güneydeki Hürmüz ve civarındaki adaların beynelmilel ticaretin merkezi olduğu anlaşılıyor. 845 (1441 / 42) yılında elçilikle Hindistan'a gönderilen tarihçi Abdurrezak-ı Semerkandî, Hürmüz'e de uğramıştı. O dünyanın her tarafından, Mısır, Suriye, Anadolu, Âzerbaycan, Arab ve Acem Irak'ı, Horasan, Mâverâünnehr, Türkistan, Deşt-i Kıpçak, Kalmuk ülkesi, Çin ve deniz ülkeleri, Habeşistan, Zengibar, Hind ve Arap yarımadası kıyısındaki şehirlerden ve çeşitli dinlerden tüccarların buraya geldiklerini, mal getirip-götürdükleri, ister para, ister değiş tokuş ile alışveriş yapılabildiğini, memurları gelenlere adil bir şekilde davranıp, altın ve gümüş dışında herşeyden öşür aldıklarını kaydetmektedir.⁶⁹ Menşei Uygurlara kadar uzanan, Moğollar devrinde canlandırılan, devlet sermayesine dayalı ortaklık müessesesi, bu devirde de varlığını sürdürmekte idi. Devlet hazinesinden kredi alan ortaklara büyük imkanlar sağlanıyor, hatta Tarhanlık verilerek her türlü vergiden muaf tutulup, hiç kimsenin onları rahatsız etmemesi, rüşvet ve hediye istememesi, hayvanlarına dokunmaması buyruluyordu.⁷⁰

Hissedarlar arasında hükümdar, mirzalar ve ileri gelenlerin bulunduğu bu ortaklıklarda faizli kredi usulü de tatbik olunmuş, bu ise şeriata aykırı sayıldığından zaman zaman hükümdarlar ile ulemâ arasında anlaşmazlıklara ve ulemânın şiddetli itirazlarına yol açmıştı. 1438 yılında 10 deve yükü mal ile Şiraz'dan çıkıp, Herat ve Merv üzerinden Harezm'e geçip, Ürgenç ve Saray şehirlerine kadar uzanıp, buralarda alışverişte bulunduktan sonra Horasan'a geçen ve Yezd üzerinden 1440 yılında 725 gün sonra Şiraz'a dönen tüccar Şemseddin Muhammed'in de Şiraz'da Mirza Abdulah'ın hazinesinden bir miktar kredi almış olduğu anlaşılıyor.⁷¹

Başkent olması dolayısı ile Herat, devletin gelirleri ve servetin toplandığı yerd. Herat'ın derileri meşhurdu. Şehir ayrıca köle ticaretinin merkezi olarak tanınıyordu. Türkistan ve Kandahar yolu ile Hindistan'dan buraya her yıl 20.000 köle getirilir ve bunlar ucuzluğu olmadan, gerçek kıymetini her zaman bulurdu.⁷² Herat'ın yakacak odunu ile kerestesi Badgis'ten, giyeceği ise Kuhistan ve Merv'den geliyordu. Cam şehrinin yünlü dokumaları ve kepenekleri her tarafa gönderiliyordu. Semerkand'ın ise kırmızı kadifeleri tanınmıştı.⁷³

Güney İran'daki Yezd şehrinde ise bol miktarda şeker üretildiğinden imalathaneler bulunuyordu. Ülkenin en iyi dokumaları da buradan her tarafa gönderiliyordu. Yezd'in özellikle saten ve müskin kumaşları aranılıyordu.⁷⁴

Yabancı ülkelere giden elçiler ile gönderilen armağanların başında firuze geliyordu. Hocend civarındaki firuze madenlerinin işletildiğini biliyoruz. Fakat bugün olduğu gibi, o devirlerde de en iyi firuze taşı Nişâbur'da çıkarılıyordu. Hazar Denizi kıyısında Gilân'da ise elmas bulunuyordu. Herat yakınındaki Şaklan dağı eteğindeki Küruh kasabasında demir ve kurşun madenleri işletilmekte olup, Herat'ta kullanılan demir buradan geliyordu.⁷⁵

En canlı ticaret merkezlerinden biri ise Kabil şehri idi. Çünkü Hindistan'dan gelen kervanlar Kabil ve Belh üzerinden geçiyordu. Babür'e göre Kabil, Hindistan'ın pazarı olup, Hind'den buraya kumaş, şeker, baharat ve her yıl 15-20.000 kervan geliyordu. Ayrıca Fergana, Türkistan, Semerkand, Buhara,

Belh ve Bedehşan'dan da kervanlar buraya gelirler ve Horasan, Irak, Rum ve Çin mallarını burada bulabilirlerdi.⁷⁶

Kuzeyde ise aynı rolü Suğnak şehri oynuyordu. Fazlullah b. Ruzbehan, buraya "Bender-i Deşt-i Kıpçak" adını vererek, eskiden şehrin pazarlarına her gün 500 baş deve getirildiğini, bunların aynı günde satıldıklarını, ayrıca Deşt-i Kıpçak'ın çeşitli yerlerinden ve Ejderhan'dan Suğnak'a kürk ile ipekli kumaşların getirildiğini, Türkistan, Mâverâünnehr ve Kaşgar taraflarından gelen tüccarların alışverişlerini kaydeder.⁷⁷

Şahruh'un ölümünden sonraki karışıklıkların ardından nihayet Ebû Said'in Herat'a gelmesi, şehre eski canlılığını da getirmişti. Ebû Said, mali sıkıntılar içinde bulunmasına rağmen, din adamlarının telkiniyle Tamga vergisini kaldırmaktan çekinmemişti. O, herhangi bir yolsuzluk kendisine bildirildiğinde suçluları ağır cezalara çarptırıyordu. Büyük bir ticaret merkezi haline gelen Herat'ta bu devirde büyük sermaye sahipleri ortaya çıkmış, hatta hükümdar zaman zaman ilave vergiler toplamak yerine onlardan borç alıyordu. Bu devirde büyük şehirlerde büyük sermayelerin birikmiş olduğu, Nakşibendi tarikatı şeyhi Hoca Ahrar hakkındaki menkıbelerden de anlaşılmalıdır. Bu zamanda Herat'ta yapılan düğün ve eğlencelere hususi lonca ve pazarları olan şehir esnafının da katıldıkları görülmektedir ki, bu daha sonraları Hüseyin Baykara devrinde de göze çarpmaktadır. Hüseyin Baykara devrinde Herat'ta biriken servet, her türlü iktisadi faaliyetleri de arttırmış, eski çarşı ve pazarlar yeni ilavelerle büyütülmüştü. Herat'a bağlanan büyük ticaret yolları üzerinde bu devirde yeni yeni birçok ribatlar yapılmış olması bunun en büyük delilidir.

Hüseyin Baykara, adil bir idare kurmaya çalışmış olmasına rağmen, birtakım ağır vergilerin onun son yıllarında bile devam ettiğini biliyoruz. Ancak vakıflar sayesinde, şahsi servetlerin büyük bir kısmı halkın ihtiyaçlarına uygun bir şekilde kullanılıyor, hastahane, imaret, han ve hamamlar inşa ediliyordu.

4. Resim ve Süsleme

Timur'un seferleri sonucu ele geçirdiği ülkelerden birçok sanatkarı Semerkand'a götürdüğü bilinmektedir. Ancak Timur zamanına ait hiçbir minyatürlü yazma ele geçmemiş olmakla birlikte, bu sanatkarlara ait mimari eserler ve onların duvarlarını

süsleyen bazı duvar resimleri kaynaklarda zikredilir. İbn Arabşah, Timur devrinin, en büyük nakkaşı olarak Bağdadlı Abdülhayy'ı saymaktadır.⁷⁸

Timurlular devri resim sanatının menşei olarak Bağdad ve Tebriz'deki Celayirli okulu ile Şiraz okulu gösterilmektedir. Timur buraları ele geçirdikten sonra, bu şehirlerdeki sanatkarların bir kısmını Semerkand'a götürmüş, ölümünden sonraki karışıklık yılları sona erince, onların bazıları Baysungur tarafından Herat'a toplanmışlardı. Buna rağmen Bağdad, Tebriz ve Şiraz gibi eski merkezler faaliyetlerini tamamen durdurmamışlardı. Resim sanatı Şiraz'da Ömer Şeyh'in oğlu Abdullah zamanında da Karakoyunluların şehri ele geçirmelerine kadar devam etmiş ve böylelikle Şiraz okulunun tesiri Türkmenler vasıtasıyla daha sonra da yaşamıştır.⁷⁹

Kendisi meşhur bir hattat olan Mirza Baysungur, Herat'taki konağını zamanın akademisi haline getirmişti.⁸⁰ Mirza İskender'den sonra Şiraz'da bulunan meşhur bazı sanatkarların Herat'a gelmiş olmalarına ihtimal verilebilir. Baysungur'un ölümünden sonraki çalışmalar tamamen durmuş olamaz. Zira daha sonraları Hüseyin Baykara ve Ali Şir Neva'nin şahsında yeniden koruyucu bulan sanatkarlar ortaya çıkmış, tabiat manzaralarını an'anevî unsurlarla birleştirerek, kitap ressamlığında bir yenilik yapmayı başaran Bihzad yetişmişti. Bihzad daha sonra Safevîlerin yanına giderek, Tebriz'de yetiştirdiği talebeleri ile Timurlu resim sanatının devamlılığını da sağlamıştır.

5. Musiki

Zamanlarının büyük bir kısmını seferlerde geçiren Timurlu hükümdar ve begleri, sözlü-sazlı eğlencelerden de geri kalmıyorlardı. Timur'un seferleri sırasında ele geçirerek Semerkand'a gönderdiği sanatkarlar arasında bazı çalgıcı ve okuyucular da bulunuyordu. İbn Arabşah'ın Timur devri hânendeleri arasında saydığı Abdüllâtif Damganlı, Mahmud ve Cemaleddin Ahmed Harezmlî, Abdulkadir Gaybî ise Meragalı olup, Celâyirli sarayından getirilmişti. Clavijo'nun etrafıca anlattığı gibi, kadın ve erkeklerin katıldığı toylar veriliyor ve bu arada çalgılar çalınıp, şarkılar söyleniyordu. Semerkand'ın musikişinasları o kadar meşhur olmuşlardı ki, onların diğer şehirlerin zenginleri tarafından davet edildikleri de oluyordu. Şeyhülislâmlar tarafından da zaman zaman sazlı- sözlü eğlenceler düzenleniyordu. Mesela Herat Şeyhülislâmı Şemseddin Ahmed'in bir defasında şehrin ileri gelen müderrislerine ziyafet verdiği ve daha sonra çalgılar çalınıp, şarkılar söylendiği Reşahat'da kaydedildiği gibi⁸¹ Semerkand Şeyhülislâmı İsameddin'in de inşa ettirdiği hamamının açılışı dolayısı ile eğlence düzenleyerek şarkıcılar getirttiği bilinmektedir.⁸²

Bu devirde muskide özellikle iki kişinin adından daima zamanın en büyük üstatları olarak söz edilir. Bunlardan biri okuyuculuk ve çalgıcılıkta meşhur olan Endican'lı, Yusuf, diğeri ise musiki nazariyatındaki bilgisi ile kendini kabul ettiren Meragalı Abdülkadir idiler. Sesinin güzelliğini işiten Fars hakimi İbrahim Sultan Endicanlı, Yusuf'u defalarca Baysungur'dan istemiş ise de bu isteği yerine getirilmemiş idi. Meragalı Abdülkadir'e gelince o, başlangıçta Celâyirli Sultan Hüseyin'in nedimlerinden iken daha sonra aynı sülaleden Sultan Ahmed'in sarayında yaşamaya devam etmiş, ancak Timur'un 1393'te Bağdad'ı ele geçirmesi üzerine Semerkand'a gönderilmiştir. Timur'un ölümünü takip eden yıllarda her halde bir süre Semerkand'da kalmış ise de, çok erkenden Herat'a gelmiş olmalıdır. Zira en büyük eseri olan, 1415 yılında tamamladığı Cami'ül-Elhan'ı Şahrüh adınadır. Bunun özeti diyebileceğimiz bir başka eseri ise 1418'de kaleme alınmış olan Mekâsid'ül-Elhan'dır. O devrin nota yazma usullerine dair kaleme aldığı

Kenz'ül-Elhan'ı ne yazık ki bugüne dek ele geçmemiştir. Şerh'ül-Edvar'da ise musiki makamlarına dair bilgiler vermektedir.

1435 yılında Horasan'da meydana gelen bir salgın hastalık sonucu ölen Abdülkadir'in eserleri Farsça kaleme alınmış olup, amelî musiki ve musiki âletlerinin tarihi hakkında verdiği bilgiler bakımından İslâm musiki tarihi için büyük önem taşırlar. Daha önceki Farabî, İbn Sina musiki nazariyatı üstatlarının eserlerinden iktibaslarla bulunmuş olmakla birlikte, onları tamamen taklit etmiş değildir. Aynı zamanda şair, hattat ve nakkaş olmakla tanınan Abdülkadir'in çocukları daha sonraları Osmanlı ülkesinde de musikişinas olarak tanınmışlardır.⁸³

Prof. Dr. İsmail AKA

Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Alıntı Kaynağı: Türkler, Cilt: 15 Sayfa: 517-533

Dipnotlar :

1. Timur'un Horasan üzerine seferleri için bk. İsmail Aka, Mirza Şahruh ve Zamanı, 12-3.
2. Bu sefer için bk. Mirza Şahruh ve Zamanı, 13 v. dv.
3. Aslı Türkçe olan bu kitâbe için bk. N. N. Poppe, Timur'un Karasakpay Kitâbesi, çev. Hasan Eren, Kültür Bakanlığı, Dünya Edebiyatından Seçmeler, Ekim 1977, sayı 4, 30-31.
4. Bu sefer için bk. Mirza Şahruh ve Zamanı, 16 v. dv.
5. Bu sefer için bk. Mirza Şahruh ve Zamanı, 20 v. dv.
6. Savaş için bk. İ. Aka, "Timur'un Ankara Savaşı (1402) Fetihnâmesi", Belgeler (1986), 15, 1-22.
7. Savaşın Bizans ve Bizantinistler açısından değerlendirilmesi için bk. Klaus-Peter Matschke, Die Sıhlacht bei Ankara und das Szhicksal von Byzans, 9 v. dv.
8. Timur'un ölümünden sonraki hâkimiyet mücadeleleri için bk. Mirza Şahruh ve Zamanı, 34 v. dv.
9. Bu seferler için bk. İsmail Aka, "Şahruh'un Karakoyunlular Üzerine Seferleri", Tarih İncelemeleri Dergisi (1989), IV, 1-20.
10. Bu Timurlu hükümdarı için bk. İsmail Aka, Mirza Şahruh ve Zamanı, TTK., Ankara 1994.
11. W. Barthold, Uluğ Beg ve Zamanı, çev. İsmail Aka, Ankara 1997, 73.
12. Uluğ Beg ve Zamanı, 137. 1941 yılında Timur'un mezarı ile birlikte Uluğ Beg'in mezarı'nda açılmış ve tabut açıldığında kafası kesik iskeleti ile karşılaşılmıştır.
13. İsmail Aka, Timurlular, TDV yay., Ankara 1995, 125-126.
14. A.g.e., 127-128.
15. Uluğ Beg ve Zamanı, 145.
16. Kara Koyunların bu bölgeleri ele geçirmeleri ile ilgili olarak bk. İsmail Aka, İran'da Türkmen Hâkimiyeti (Karakoyunlular Devri), TTK., Ankara 2001, 40 v. dv.
17. İran'da Türkmen Hâkimiyeti, 59.
18. Uluğ Beg'in aksine, dervişlerin hâkimiyeti devri olan Ebû Said devri için bk. Hayrunnisa Alan, Sultan Ebû Said Devri Timurlu Tarihi (1451-1469), Mimar Sinan Üniversitesi, Basılmamış Dr. Tezi, İstanbul 1996.
19. Barthold, "Mir Ali Şir Nevaî ve Siyasî Hayatı", çev. A. Caferoğlu, Ülkü Mecmuası (1938), X / 60, 517, 524.
20. Mir Ali Şir, XI / 62, 152; İA., Ali Şir maddesi, 151.
21. Şerefeddin Ali-I Yezdî, Zafernâme, I, 225.
22. Mansura Haider, "Timurlular Devrinde Hâkimiyet Anlayışı", çev. Ekrem Memiş, Türk Kültürü (1984), XXII / 258, 615.
23. Babur, Vekayi, çev. R. R. Arat, II, 201.

24. Clavijo, Timur Devrinde Kadis'ten Semerkand'a Seyahat, çev. Ö. R. Doğrul, II, 39, 53.
25. Msl. bk. Babur, I, 15.
26. Gottfried Herrmann, Der Historische Gehalt des Nâma-yi Nâmî von Hondamir, 186.
27. Nizameddin-i Şamî, Zafernâme, 134, 194; Yezdî, I, 436.
28. Yezdî, II, 339.
29. İ. Aka, Timurlular, 155.
30. G. Herrmann, Nâma-yi Nâmî, 188.
31. A.g.e., 18, 188.
32. Abdürrezzak-k Semerkandî, Matla'ı Sa'deyn, 80.
33. National Bibliothek zu Viena, nr. A. F. 112 (163), 143 b.
34. Timurlular, 159.
35. Matla'ı Sa'deyn, 1125.
36. A.g.e., 1250, 1256.
37. Timurlular, 160.
38. Darugalar için bk. B. F. Manz, Timur'un Saltanatı Sırasında Darugalık Müessesesi, çev. H. Alan Akbıyık, M. Sinan Ün. Fen-Edeb. Fak. Dergisi (2000), 3, 99-113.
39. Timurlular, 161-162.
40. Timurlular, 163.
41. Uluğ Beg ve Zamanı, 103 v. dv.
42. Ahmed b. Hüseyin b. Ali-i Kâtib, Tarih-i Cedid-i Yezd, 8.
43. İA., Timurlular mad., 366-367. Ayrıca bk. R. Pinder-Wilson, Timurid Architecture, CHIr, VI, 728-758.
44. Yezdî, II, 13.
45. Hâfiz-i Ebrû bunlardan 20 tanesinin adını vermiştir. Bk. Coğrafya-yı Hâfiz-ı Abrû, 34.
46. Yezdî, II, 283.
47. Şâmî, 291; Yezdî, II, 387.
48. Yezdî, II, 31- 138.
49. H. Ebrû, Zubde't-Tevarih, 451b; Matla-ı Sa'deyn, 158 v. dv.
50. Ravzat'ul-Cennât, I, 175 v. dv.
51. Makrizî, Kitab'us-Sülûk, IV, 955.
52. Matla-ı Sa'deyn, 1210.
53. Matla'ı Sa'deyn, 1343; Ravzat'ul-Cennât, I, 85.
54. Ravzat'ul-Cennât, II, 374.
55. Mirza Şahruh ve Zamanı, 207.
56. Ravzat'ul-Cennât, I, 329.
57. Nasaih-i Şahruhî, 139a, 318a.
58. Ferhinde Peyam, 507.
59. Tezkiretu's-Şuara, 422; Türkçe çev. II, 127.
60. Tezkire, 453; Türkçe çev. II, 171.
61. A.g.e., 362; Türkçe çev. II, 42.
62. Uluğ Beg ve Zamanı, 111.
63. Kadis'ten Semerkand'a Seyahat, II, 81.
64. A.g.e., II, 80.
65. M. Kazvinî, "Nâme-i Emir Timur Gürgân", Bist Makale-i Kazvinî, I, 41.

66. Matla'ı Sa'deyn, 831.
67. Kadis'ten Semerkand'a Seyahat, I, 121.
68. A.g.e., I, 122.
69. Matla'ı Sa'deyn, 768.
70. Bu gibi Tarhanlık beratları için bk. G. Herrmann, Nama-yi Namî, nr. 20, 21.
71. Mirza Şahruh ve Zamanı, 203.
72. Ravzat'ul-Cennât, I, 23.
73. Mirza Şahruh ve Zamanı, 204.
74. A.g.e., 203.
75. A.g.e., 204.
76. A.g.e., 204.
77. Mihmannâme-i Buhara, 199-200.
78. Acaüb'ül-Makdur, 230.
79. Şiraz'daki sanat faaliyetleri için bk. J. Aubin, "Timurluların Şiraz'da Bilim ve Sanat Korumacılığı", Belleten (1987), 200, 965-979.
80. Buradaki çalışmalar hakkında bk. M. K. Özergin, Tebrizli Ca'fer'in Bir Arzı, 471-518. Ayrıca bk. Basil Gray, "The Pictorial Arts in the Timurid Period", CHIr, VI, 843-876.
81. Türkçe terc., 176.
82. Hvandmir, Habib'üs-Siyer, IV, 35.
83. İA., Abdülkadir; DİA., Abdülkadir-i Merağî maddeleri ve Murat Bardakçı, Meragalı Abdülkadir, İstanbul 1986.

Kaynaklar :

- Ahmed Ahmedî, "Cilvehayi ez zindegi ve huner-i şair-i Muhammed b. Husam-ı Husufî", Ferhonde Peyam, Meşhed 1360 h. ş., 506-520.
- Ahmed b. Hüseyin b. Ali-i Kâtib, Tarih-i Cedid-i Yezd, yay. İrec-i Afşar, Tahran 1345 h. ş.
- Aka, İsmail, "Timur'un Ölümünden Sonra Doğu Anadolu, Azerbaycan, ve Irak-ı Acem'de Hâkimiyet Mücadeleleri", Türk Kültürü Araştırmaları (1984), XXII / 1-2, 49-68.
- "Timur'un Ölümünden Sonra Güney İran'da Hâkimiyet Mücadeleleri", Atsız Armağanı, İstanbul 1976, 3-15.
- "XV. Yüzyılın İlk Yarısında Timurlularda Ziraî ve Ticarî Faaliyetler", Tarih Enstitüsü Dergisi (1981), X-XI, 111-120.
- "Mirza Şahruh Zamanında Timurlularda İmar Faaliyetleri, Belleten (1984), 189 / 190, 285-297.
- Timur'un Ankara Savaşı Fetihnâmesi, Belgeler (1986), 15, 1-22.
- Timur ve Devleti, TTK, Ankara 1991.
- Mirza Şahruh ve Zamanı, TTK, Ankara 1994.
- Timurlular, TDV, Ankara 1995.
- İran'da Türkmen Hakimiyeti (Karakoyunlular Devri), TTK, Ankara 2001.
- "Timur Sâdece Bir Asker mi idi? " Belleten (2001), 240, 453-466.
- "The Agricultural and Commercial Activities of the Timurids in the First Half of the 15th Century", Oriento Moderno (1996), XV, 9-21.
- Alan, Hayrün-nisa, Sultan Ebû Said Devri Timurlu Tarihi (1451-1469), Mimar Sinan Üniv., Basılmamış Dr. Tezi, İstanbul 1996.
- Ali b. Hüseyin Va'iz-i Kâşifî, Reşahat Aynu'l-Hayat, Türkçe çev. İstanbul 1279.
- Aubin, J., "Timurluların Şiraz'da Bilim ve Sanat Korumacılığı", çev. Yaşar Yücel, Belleten (1987), 200, 965-979.
- Babur, Vekayî, TTK, Ankara 1943-46.
- Bardakçı Murat, Meragalı Abdülkadir, İstanbul 1986.

TİMURLULAR

- Barthold, Uluğ Beg ve Zamanı, çev. İsmail Aka, TTK, Ankara 1997.
- Mir Ali Şir Nevaî ve Siyasî Hayatı, çev. A. Caferoğlu, Ülkü Mecmuası, sayı 56, 58, 59, 60, 61, 62.
- Caferî, Tarih-i Yezd, yay. İrec-i Afşar, Tahran 1338 h. ş.
- Celâlüddin b. Muhammed el-Kainî, Nasaih-i Şahrühî, Mationalbibliothek zu Wien, nr. A. F. 112 (163).
- Clavijo, Kadis'ten Semerkand'a Seyahat, çev. Ö. R. Doğrul, İstanbul, tarihsiz.
- Devletşah, Tezkiretü's-Şuara, çev. N. Lugal, I-II, Ankara 1963-1967.
- Fazlullah b. Ruzbehan, Mihmannâme-yi Buhara, yay. M. Sutude, Tahran 1341 h. ş.
- Gray, Basil, "The Pictorial Arts in the Timurid Period", CHIr, VI, 843-876.
- Hâfiz-ı Ebrû, Zubdetü't-Tevarih, Fatih Ktb., nr. 4370 / 1.
- Haider Mansura, "Timurlular Devrinde Hâkimiyet Anlayışı", çev. E. Memiş, Türk Kültürü (1984), 258, 611-632.
- Herrmann, Gutfried, Der Historische Gehalt des Nama-yi Nâmi von Hondamir, Göttingen 1968.
- Hvandmir, Habibü's-Siyer, yay. C. Humayf, Tahran 1333 h. ş.
- İbn Arabşah, Acaibu'l-Makdûr, Kahire 1285.
- Makrizî, Kitabu's-Sulûk, IV, yay. Said Aşur, Kahire 1972.
- Manz, Beatris Forbes, The Rise and Rule of Tamerlane, Cambridge 1989.
- "Timur'un Saltanatı Sırasında Darugalık Müessesesi", çev. Hayrünnisa Alan Akbıyık, Mimar Sinan Üni. Fen-Edb. Fak. Dergisi (2000), 3, 999-113.
- Matschke, Klans-Peter, Die Schlacht bei Ankara und das Schicksal von Byzans, Weimar 1981.
- Muhammed Kazvinî, "Nâme-i Emir Timur Gürgân", Bist Makale-i Kazvinî, I, Tahran 1332 h. ş., 50-62.
- Muinüddin Muhammed Zençi-i İsfizarî, Ravzatu'l-Cennât, yay. M. Kâzem İmam, Tahran 1338-39 h. ş.
- Nizameddin-i Şamî, Zafernâme, yay. F. Tauer, Praha 1937.
- Nagel, Tilman, Timur der Eroberer, München 1993.
- Özergin, M. Kemal, "Temürlü Sanatına Ait Eski Bir Belge: Tebrizli Cafer'in Bir Arzu", Sanat Tarihi Yıllığı (1976), VI, 471-518.
- Poppe, N. N., "Timur'un Karasakpay Kitâbesi", çev. H. Eren, Dünya Edebiyatından Seçmeler (1977), 4, 30-31.
- Şerefeddin Ali-i Yezdî, Zafernâme, yay. M. Abbasî, Tahran 1336 h. ş.
- Wilson, Pinder R., "Timurid Architecture, CHIr, 6, 728-758.
- Yakubovskiy, A. Y., Altın Ordu ve Çöküşü, çev. H. Eren, İstanbul 1955.